

R.D. DUSMURATOV

**BUXGALTERIYA
HISOBI NAZARIYASI**

027(107)
D-98

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

*Toshkent davlat agrar universitetining
90 yillik yubileyiga bag'ishlanadi*

R.D. DUSMURATOV

BUXGALTERIYA HISOB I NAZARIYASI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi oliy o'quv yurtlari talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etgan*

(To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashr)

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2022**

n

-

i

-

-

a

f

n

t

i

r

r

r

a

i

a

i

a

a

g

b

a

i

i

a

i

-

a

n

i

t

UO‘K: 657(075)
KBK: 65.052ya7

Taqrizchilar:

Ibragimov A.K. – *O‘zbekiston Respublikasi bank-moliya akademiyasi, Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit kafedrasini professori, i.f.d.*

Hasanov B.A. – *Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti, Iqtisodiy tahlil va audit kafedrasini professori, i.f.d.*

D 99 Buxgalteriya hisobi nazariyasi: Darslik / R.D.Dusmuratov;
–T.: «Iqtisod-Moliya», 2022. – 500 b.

Darslikda buxgalteriya hisobining asosiy prinsiplari, uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi roli batafsil bayon etilgan. Shuningdek, hisobning ahamiyati va axborotdan foydalanuvchilarning har xil toifalari uchun taqdim etiladigan ma’lumotlar batafsil yoritilgan.

Buxgalteriya hisobining mohiyati, maqsadi va vazifalari, predmeti va uslubi, balansning mohiyati va tuzilishi bozor iqtisodiyoti sharoitidan kelib chiqqan holda yoritilgan. Buxgalteriya hisobining schyotlari va ikki yoqlama yozuv, analitik va sintetik hisobning xususiyatlari kabi o‘zlashtirish murakkab bo‘lgan masalalar tushunarli va batafsil bayon qilingan.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti uchun aktivlarni baholash, kalkulyatsiyalash uslublari va ta’minot, ishlab chiqarish hamda sotish jarayonlarini hisobga olishning xususiyatlarini yoritish muhim o‘rin egallagan. Hujjatlashtirish, inventarizatsiya, hisob registrlari va shakllari, buxgalteriya hisobotining mohiyati va ahamiyati yetarli darajada bayon etilgan. Korxonaning hisob siyosati, buxgalteriya hisobini milliy va xalqaro standartlarga muvofiq isloh qilish masalalari alohida o‘rin tutadi.

Darslikdagi barcha materiallar yangi normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, buxgalteriya hisobining milliy standartlari asosida bayon qilingan.

Darslik 5230900-«Buxgalteriya hisobi va audit» va 5233100-«Agrosanoatda buxgalteriya hisobi» bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari talabalari, magistrantlar va o‘qituvchilar uchun mo‘ljallangan. Shuningdek, kitob amaliyotdagi buxgalter-iqtisodchilar, tadbirkorlar va korxonalar rahbarlari uchun ham foydali qo‘llanma bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

UO‘K: 657(075)
KBK: 65.052ya7

Nashr mualliflik huquqi bilan himoyalangan. Kitobni to‘lig‘icha yoki qisman ko‘chirib yoki tarjima qilib foydalanish mumkin emas.

Darslik to‘g‘risidagi fikr-mulohazalar va takliflarni quyidagi manzilga yuborishingizni so‘raymiz: dusmuratov62@mail.ru (+99897) 733 43 62

ISBN 978-9943-8329-0-9

© R.D. DUSMURATOV, 2022
© “IQTISOD-MOLIYA”, 2022

KIRISH

Boshqalarni o'qitib, o'zimiz ham o'rganamiz.

Seneka

Bozor iqtisodiyotining barpo bo'lishi va rivojlanishi hamda iqtisodiyotni modernizatsiyalash buxgalteriya hisobining qo'llanilish chegaralarini kengaytirmoqda. Chunki yangi hisob obyektlari va buning natijasi sifatida hisob axborotlaridan yangi foydalanuvchilar paydo bo'ladi. Shuning uchun buxgalteriya hisobi oldida uni yangi sharoitlarga moslashtirish bo'yicha vazifalar paydo bo'lmoqda. Hisob axborotlari hajmining doimiy o'sib borishi, uning sifatiga zarar yetkazmasdan, buxgalteriya hisobi shakllari va uslublarini yanada takomillashtirib borishni, EHM yordamida dastlabki hisob axborotlarini ro'yxatga olish va ishlov berish vaqtini qisqartirishni taqozo etmoqda.

Bozor munosabatlari rivojlanishi natijasida boshqaruvning axborot tizimi rivojlanmoqda. Uning asosini buxgalteriya hisobining axborot tizimi tashkil etadi. Bu axborot tizimining ajralib turuvchi belgilari: to'liqlik, hujjat bilan asoslanganlik, pul o'lchovining qo'llanilishi va boshqalar bo'lib, hisob axborotlarini o'zgartirish va boshqaruv apparatiga hamda har qanday darajadagi tashqi axborotdan foydalanuvchilarga yetkazish va umumlashtirishga imkon beradi. Shu bilan birga ular xo'jalik yurituvchi subyektning moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladilar.

Buxgalteriya hisobi nazariyasi bizni o'rab turgan moddiy dunyo-ning rivojlanish dialektikasiga, amaldagi iqtisodiy qonunlar va kategori-yalarga, qonunchilik va me'yoriy hujjatlarga tayangan holda buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillarini, uning uslubiyatini tashkil etuvchi usullarini hozirgi zamon boshqaruv talablariga mos ravishda o'rganadi.

Buxgalteriya hisobini ilmiy asoslangan uslubiyat, ilg'or chet el va mamlakatimiz tajribasini umumlashtirish hamda boshqaruv sohasidagi zamonaviy talablar negizida tashkil etish amaliyoti manfaatdor axborotdan foydalanuvchilarga har bir xo'jalik yurituvchi subyekt bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur axborotlarni taqdim etish imkonini beradi.

Mazkur fanni o'rganish jarayonida talaba avvalo, buxgalteriya hisobi uslubini mushohada qilishi va aqliy tafakkurdan o'tkazishi lozim. Faqat

shundagina uning mohiyatini o'zlashtiradi va moliya-xo'jalik ho-disalarini o'rganishning deduktiv usulini tashkil etuvchi keyingi bosqichga o'tadi.

Aziz o'quvchim! Buxgalteriya hisobining nazariyasini o'rganish bilan birga bu kasbning axloqiy (etika) masalalarini ham bilishingiz zarur.

Shuni alohida ta'kidlamoqchimanki, buxgalterlik judayam qadimiy va murakkab kasb, ammo uni egallash uchun tarixiy manbalar (qo'lyozmalar)ni titkilash emas, balki o'z ustingizda muntazam ishlash, amaliyotda bevosita shu kasb bilan shug'ullanish, hujjatlar bilan ishlash kerak. Ba'zi bitiruvchilar bu kasb bo'yicha oliy ma'lumotga ega bo'lganidan so'ng amaliyotda ishlashga jur'at qila olmaydi, nazariyani mukammal o'rganmagan ikkinchi bir toifalari esa amaliyotda biron-bir «*oralig' ish*»ni yoki ishning «*bir bo'lagi*»ni o'rganib olib, ularni nazariya bilan bog'lay olmasdan, ya'ni buxgalterlik kasbini bir butun yaxlit tizim sifatida tushunib yetmasdan, «*nazariya boshqa, amaliyot boshqa*» (yoki «*o'qish boshqa, ish boshqa ekan*») qabilidagi siyqasi chiqqan «*qoida*»ni takrorlab yuradilar. Faqat nazariya bilan shug'ullanib, kitobiy ilmda ma'lum darajaga erishgan uchinchi bir toifa kishilar amaliyotda oddiy hisobchilikni ham bajara olmasligi mumkin. Darhaqiqat, «*kitobiy olimlik ziynat, ammo u poydevor emas*»¹ (*Mishel de Monten*). Shuning uchun haqiqiy malakali buxgalter darajasiga yetishish buxgalteriya hisobining nazariyasini ham, uslubiyatini ham, amaliyotini ham mukammal va o'zaro bog'liqlikda bilishni taqozo etadi.

Kitobning annotatsiyasi va muqaddimasini o'qishingizning o'zidayoq, Sizga oldin tanish bo'lmagan, eshitgan bo'lsangizda mohiyati murakkab tuyilgan tushunchalarga duch keldingiz. Jumladan iqtisodiy, «aktivlar», «baholash», «kalkulatsiyalash», «inventarizatsiya», «hisob registrlari va shakllari», «hisob siyosati», «milliy va xalqaro standartlar» va h.k. Buxgalteriya hisobiga oid ushbu va boshqa tushunchalar kundalik hayotda quloqqa chalinshi, mazmun-mohiyatiga tushunib yetmasdan ishlatilishi mumkin. Shuningdek, buxgalteriya hisobi sohasida maxsus bilim va malakaga ega bo'lmagan odamlar tomonidan to'liq ilmiy-uslubiy asossiz, g'aliz va hatto noto'g'ri izohlanishi ham mumkin. Bu kabi tushunchalar buxgalterlik ilmining tarixiy taraqqiyoti yo'lida turli mamlakatlarda va turli davrlarda vujudga kelib, tadrijiy rivojlangan va maxsus ta'riflash hamda tavsiflashni talab etadi. Ularni so'zma-so'z tarjima qilib, mohiyatini ochib bermaydigan so'zlar bilan almashtirish maqsadga muvofiq emas. Ta'bir joiz bo'lsa, «*fanda shunday tushunchalar borki, ularni soddalashtirib bo'lmaydi, soddalashtirilsa tushuntirib bo'lmaydi.*»²

¹ Воронцов В. Тафаккур гулшани. (В. Воронцов композицияси: Ш. Абдураззакова таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 464 б.

² Топболтаев М. Олим, илм, кашфиёт ва тараққиёт. – Тошкент: Фан, 2012. – Б. 18.

Shu bois, kitobning tegishli boblarida dastavval bunday atamalar etimologiyasi, ta'rifi, tavsifi va tasviri keltirilgan, keyinchalik aynan o'zi (o'zgartirilmagan) qo'llanilgan. Shuningdek, bu fanda qo'llaniladigan atamalar mohiyati umuman fanning o'zini chuqur egallash uchun «Buxgalterning izohli lug'ati» (A.Sotivoldiyev, D.Sotivoldiyeva, D.Shodibekova) va boshqa maxsus lug'atlardan foydalanishni tavsiya etamiz.

Agar kitobni shu joyigacha sabr bilan o'qigan bo'lsangiz, demak buxgalterlik ilmini va kasbini egallashga bel bog'labsiz. Ilm olishdek sermashaqqat va xayrli ishda Sizga mustahkam iroda, iymon-e'tiqod va omad yor bo'lsin. «*Kimki ilm olgan bo'lsa, payg'ambar (as)dan to'liq meros olibdi*».³

Endi, yuqorida aytganimizdek, bu fanni ham nazariy, ham uslubiy, ham amaliy yaxlit tizim sifatida o'zlashtirishingiz uchun quyidagi qoidalarga rioya qilishni **tavsiya etamiz**:

- birorta ham mashg'ulotni qoldirmasdan, ma'ruzalarni to'liq konspekt qiling va keyin to'ldirib, mavzu (bob)ning mazmun-mohiyatini to'liq tushunib oling;

- bilimingizni amaliy mashg'ulotda mustahkamlang, mustaqil ishlar bilan yanada rivojlantiring;

- bitta mavzuni puxta o'zlashtirmasdan keyingisiga o'tib ketmang, mantiqiy bog'liqlik buzilmasin;

- har bir modul yakunida mavzular o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni, fan yakunida esa buxgalteriya hisobining yaxlit tizim ekanligini tushunib oling.

Oliy ta'limning 230000 «Iqtisod» sohasi Davlat Ta'lim Standarti (DTS) 5233100 - «Agrosanoatda buxgalteriya hisobi» yo'nalishining Malaka talablariga javob berishingiz hamda o'quv rejasidagi keyingi mutaxassislik fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishingiz ustun darajada «Buxgalteriya hisobi nazariyasi»ni chuqur bilishingizga bog'liq.

Darslikni tayyorlashda qimmatli maslahatlari va ko'rsatgan amaliy yordamlari uchun hamkasblarimiz hamda barcha xayrixoh kishilarga, xususan, kitob qo'lyozmasini o'qib, kamchiliklarini tuzatish hamda mazmun va shaklini boyitishda bergan maslahatlari uchun taqrizchilar i.f.d., professor A.K.Ibragimov, i.f.d., professor B.A.Hasanovlarga chuqur minnatdorchilik izhor etamiz.

Muallif

³ Ал-Бухорий, Абу Абдуллох Мухаммад ибн Исмоил. Саҳиҳи Бухорий: Ал-жомъ ас-саҳиҳ; 2 китоб. –Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2008, -Б.22.

1

Bob

*Buxgalteriya hisobi bo'lmasa dunyo boshqaruvsiz qolgan va odamlar esa bir-birlarini tushuna olmagan bo'lar edilar.
Bartolameo de Salazano*

XO'JALIK HISOBINING MOHIYATI VA BOSHQARUV TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Ushbu bobni o'rganish natijasida Siz:

- xo'jalik hisobining mohiyati, funksiyalari va turkumlanishi to'g'risida bilimlarga;
- xo'jalik hisobining mohiyati turlarini tavsiflash va farqlash ko'nikmalariga ega bo'lasiz.

1-bob. XO‘JALIK HISOBINING MOHIYATI VA BOSHQARUV TIZIMIDAGI AHAMIYATI

1.1.Xo‘jalik hisobining mohiyati va funksiyalari

Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlan-tirish, innovatsiya jarayonlarini jadallashtirish va bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida asosiy e‘tiborni moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanishga, unumsiz sarflarni va nobudgarchiliklarni bartaraf qilishga qaratmoq kerak. Bunday ulkan ishlarni amalga oshirishda buxgalteriya hisobining roli beqiyosdir.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlari mazmunan xo‘jalik yurituvchi subyektlarda sodir bo‘ladigan jarayonlar yig‘indisidan iboratdir. Shuning uchun iqtisodiyotning ayrim bo‘g‘inlaridagi ishlab chiqarish, sotish, ayirboshlash va iste‘mol jarayonlarini tavsiflovchi miqdor ko‘rsatkichlarining yig‘indisi takror ishlab chiqarish jarayonlari va ijtimoiy turmushdagi boshqa jarayonlarni butunligicha tavsiflay oladi.

Xo‘jalik jarayonlarini va ularning natijalarini nazorat qilish *kuzatish, o‘lchash va ro‘yxatga olish* orqali amalga oshiriladi. Kuzatish orqali korxon va tashkilotlarning moliya-xo‘jalik faoliyatini tashkil etuvchi ko‘p sonli va turli xil faktlarga ega bo‘linadi. Bu faktlarni esa ma‘lum o‘lchov birliklarida ifodalash hamda tegishli ravishda guruh-larga ajratib ro‘yxatga olib borish zarur. Shu tariqa xo‘jalik faoliyatiga baho berish uchun zarur ma‘lumotlarga ega bo‘linadi.

Shunday qilib, hisob yuritish xo‘jalik faoliyatini boshqarish, keng ma‘noda esa butun ijtimoiy ishlab chiqarishni, ya‘ni jamiyatni bosh-qarish uchun zarur ekan. Boshqacha qilib aytganda, hisobot yuritish deb ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilish va ularni boshqarishni ta‘minlash maqsadida, bu jarayonlarni miqdor jihatdan aks ettirib, sifat jihatdan tavsiflashga aytiladi. Demak, hisob yuritish bosh-qarishning ajralmas qismi ekan.

Kishilik jamiyatining dastlabki bosqichlarida hisob butun jamoaga ishlab chiqarish va iste‘mol uchun qanday mehnat qurollari va mehnat buyumlari zarurligini bilish maqsadida kerak bo‘lgan bo‘lsa, jamiyat sinflarga bo‘lingandan keyingi ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlarda esa

hukmron sinfnng manfaatini himoya qilib kelgan. Boshqacha qilib aytganda, sinflar mavjud jamiyatda hisob yuritish o'zgarib, takomillashib va uning roli oshib borgan. Bozor munosabatlarini rivojlantirish bo'yi-cha hukumat qabul qilgan qarorlarni hayotga tatbiq qilishda, korxonalarni xususiyashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirish sharoitida hisob va statistikaning roli yana ham oshib bormoqda. Bunday ulkan vazifalarni amalga oshirish uchun hisob ma'lumotlariga ishlov berishni kompyuterlashtirish, hisobning ilg'or shakl va uslublarini qo'llash, hisob ishlariga sarflanadigan mablag'lar va mehnat sarflarini kamaytirishga erishish zarur.

Har bir xo'jalik fakti hisobda korxonaga faoliyatining ham miqdor, ham sifat jihatlarini tavsiflaydigan ko'rsatkichlarga aylanadi. Bular ayrim mahsulot turlarining haqiqiy tannarxi, korxonaga faoliyatining moliyaviy natijalari va boshqalar.

Xo'jalik hisobi xo'jalik yurituvchi subyektni boshqarishda foydalaniladigan axborot tizimidan iborat bo'lib, unda korxonaga faoliyatida sodir bo'ladigan barcha jarayonlar va hisob obyektlarining holati to'g'risidagi miqdor va sifat ko'rsatkichlari haqidagi axborotlar ma'lum qoidalar va standartlar bo'yicha ularni boshqarish uchun ilmiy asoslangan qoidalarga muvofiq qayd qilinadi, o'lchanadi, ishlov beriladi, to'planadi va guruhlanadi. Xo'jalik hisobi keng qamrovli va to'laqonli bo'lishi hamda korxonaga iqtisodiyotini boshqarish vazifalari to'liq va o'z vaqtida amalga oshirishga yo'naltirilgan, ya'ni boshqaruv tizimi uchun foydali bo'lishi lozim.

Xo'jalik hisobining mohiyatini uning funksiyalari orqali mufassal ochib berish mumkin (1.1-rasm).

1.1-rasm. Xo'jalik hisobining funksiyalari

Xo'jalik hisobi keng ma'noda boshqaruv funksiyasi bo'lib, kishilik jamiyatining dastlabki bosqichlaridayoq ijtimoiy foydali mehnatning mustaqil turi sifatida ajralib chiqqan.

Xo'jalik hisobi hamma vaqt, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tuzum-da ham, o'zining mohiyatiga ko'ra boshqaruv apparatini axborot bilan ta'minlashga mo'ljallangan.

Shunday qilib, xo'jalik hisobi – xo'jalik faktlarini, hodisalarini va jarayonlarini boshqarish, nazorat va tahlil qilish maqsadida ularni kuzatish, o'lchash, ro'yxatga olish va umumlashtirish tizimidir. Xo'jalik hisobi negizida uchala hisob turining (*operativ, statistik va buxgalterlik*) o'zaro bog'liqligini ifodalaydigan boshqaruv obyektining faoliyat ko'rsatish modeli tuziladi. Ular bir-birlarini o'zaro to'ldiradilar va ko'p hollarda bir xil axborotlardan foydalanadilar (hisobning turlari va ularning qiyosiy tavsifi 1.3- va 1.4-paragraflarda batafsil bayon qilingan).

1.2. Xo'jalik hisobida qo'llaniladigan o'lchovlar

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati to'g'risidagi axborotlar, agar barcha hisobga olingan resurslar va xo'jalik jarayonlari hisob o'lchovlarida ifodalansa, axborotdan foydalanuvchilar ehtiyojini qondiradi.

Hisob o'lchovlari – xo'jalik resurslari va jarayonlarini o'lchash va hisoblash asosida xo'jalik yurituvchi subyektning har xil ehtiyojlari uchun ko'rsatkichlarni shakllantiradigan o'lchov birliklari.

Xo'jalik mablag'larini va jarayonlarini hisobda miqdoriy aks ettirish uchun *natura, mehnat va pul o'lchovlaridan* foydalaniladi.

Natural o'lchovlar – hisob obyektlarini og'irlik (kg, ts, t), hajm(m.kub, litr), uzunlik(mm, sm, m, km) , maydon (kvadrat metr,ga) va boshqa o'lchovlarda ifodalash uchun qo'llaniladi.

Natural o'lchovlarda yuritiladigan hisob miqdoriy yoki natural hisob deb ham ataladi. Miqdoriy hisob asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, o'rnatiladigan asbob-uskunalar, xomashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar va boshqa hisob obyektlarini natural (fizik) hajmi to'g'risida axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

Natural o'lchovlardagi hisob obyektlarining ko'rsatkichlari ushbu obyektlarning sifat (navi, yaroqlilik muddati, toifasi va h.k.k.) va miqdor (massasi, uzunligi, hajmi, maydoni va h.k.k.) parametrlarini tavsiflovchi belgilari bo'yicha bo'linadi. Bunda miqdoriy hisob qo'llaniladigan o'lchovlarga ko'ra butun korxonaga bo'yicha jami resurslar to'g'risida

taqqoslama ma'lumotlar bera olmaydi. Hisob obyektlarining tavsifini batafsil ko'rsatish uchun shartli natural o'lchovlar qo'llaniladi. Bunda asosiy obyektlar kiritiladigan hisob obyektlarining natural tarkibi texnik talablar, davlat standartlari yoki boshqa shartlar bilan oldindan belgilanadi. Shartli natural ko'rsatkichlarga ta'mirlash dastgohlarining komplekti, ma'lum turdagi 100ta juft poyabzal, 100ta shartli banka konserva va shunga o'xshashlar misol bo'ladi. Natural o'lchovlarning boshqa turlari – shartli (keltirilgan) birliklar, ekspluatatsiya birliklari, ish birliklari kabilar ham mavjud.

Soliq hisob-kitoblarida soliq birligi tushunchasi, ya'ni soliqqa tortish obyektining sifat o'lchovi birligi qo'llaniladi. Masalan, yer solig'ini hisoblashda maxsus natural o'lchovlar – gektar, aksiz solig'ini hisoblashda – litr, barrel kabilar qo'llaniladi.

Natural va shartli natural o'lchovlardagi mablag'larning har xil turlari ularning o'ziga xos o'lchovi bo'yicha alohida hisobga olinadi.

Bunday o'lchovlar xo'jalik mablag'larining saqlanishini hamda xo'jalik faoliyatiga tezkor rahbarlik qilishni ta'minlaydi. Natural o'lchovlar bir xildagi xo'jalik mablag'larini hisobga olishda qo'llaniladi. Turli xil natural ko'rsatkichlarini jamlash mumkin emas. Shuning uchun ham har xildagi xo'jalik mablag'larini tavsiflovchi umumlashgan ma'lumotlarni olishda bunday ko'rsatkichlardan foydalanib bo'lmaydi.

Sarflangan ish vaqtini hisobga olish uchun *mehnat o'lchovidan* foydalaniladi. Mehnat o'lchovlari – odam/kuni, odam/soati, norma/soat va boshqalarda ifodalanadi. Mehnat o'lchovlari ko'p hollarda natura o'lchovlari bilan birga qo'llaniladi. Masalan, bir ishchi bir soatda yoki bir kunda qancha miqdorda mahsulot ishlab chiqargan va h.k. Ular asosan vaqtbay ishlovchilarga ish haqi hisoblashda, ishbay ishlovchi-larning normalarini bajarishini nazorat qilishda, mehnat unumdorligini o'rganishda va hokazolarda qo'llaniladi.

Shunday qilib, mehnat o'lchovlari, natura o'lchovlari kabi qat'iy belgilangan qo'llanilish chegaralariga ega.

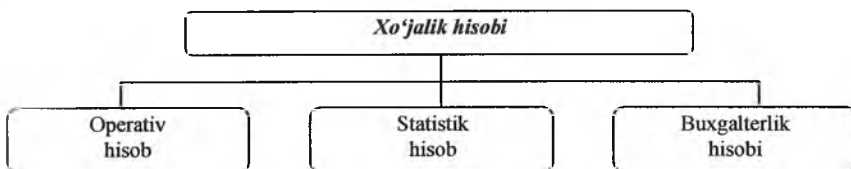
Turli xildagi xo'jalik mablag'larini, xo'jalik ehtiyojlarini, hisoblashuv va kredit munosabatlarini hisobda aks ettirishda hamda xo'jalik faoliyatining yakunini pul ifodasida chiqarishda *pul o'lchovi* qo'llaniladi. U tovar-pul munosabatlari mavjudligi, mablag'lardan juda tejab foydalanish, raqobatbardoshlikni ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bevosita hamda chambarchas bog'liqdir.

Pul o'lhovi ko'pincha natura va mehnat o'lhovi bilan birga qo'llaniladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini aniqlash uchun bu mahsulot miqdorini va bahosini, ishchiga ish haqi hisoblash uchun esa ishchi tomonidan ishlangan kunlar va vaqt birligi uchun to'lanadigan haq summasini bilish zarur.

Hisob birligi deb u yoki bu asosiy hisob obyektiga kiruvchi tarkibiy obyektlarning umumiy nomlanishiga aytiladi. Masalan, «Materiallar» nomli asosiy hisob birligiga ishlab chiqarish jarayoni va unga xizmat ko'rsatishda mustaqil funksiyalarni bajaruvchi materiallar (hisob obyektlari)ning ko'plab turlari kiradi. Har bir material turiga hisob birligi – *nomenklatura raqami* beriladi. Shuningdek, u tayyor mahsulotlar, inventar va xo'jalik jihozlari, o'rnatiladigan asbob-uskunalarga ham hisob birligi sifatida foydalaniladi. Asosiy vositalarning hisob birligi bo'lib *inventar obyekt* hisoblanadi. Ularga inventar raqamlari beriladi.

1.3. Xo'jalik hisobining turlari va ularning tavsifi

Mamlakatimizdagi alohida xo'jalik yurituvchi subyektlarning serqirra moliya-xo'jalik faoliyatini har tomonlama aks ettirish uchun xo'jalik hisobining har xil hisob turlaridan foydalaniladi (1.2-rasm).

1.2-rasm. Xo'jalik hisobining turlari

Ularning har biri o'z predmetiga mos bo'lgan hisob obyektlariga va mazkur predmetni o'rganadigan o'z metodiga ega bo'lganliklari bois mustaqildir. Ayni vaqtda ulardan har birining mustaqilligi o'zaro bog'liqlik va bir-birini taqozo qilishidan mustasno emas.

Hisobning har bir turi bir xildagi xo'jalik jarayonlarining turli jihatlarini o'rganib, axborotdan foydalanuvchilarni qiziqtiradigan axbo-rot oqimlarining alohida bosqichlarda kesishishiga to'sqinlik qilmaydi. Bu hisobning barcha turlariga taalluqli bo'lgan, ular uchun juda muhim bitta

xususiyat tufayligina mumkin. U ham bo'lsa, yuqorida ko'rib chiqilgan uchta: natura, mehnat va pul o'lchovlarining uchala hisob turida ham qo'llanilishidir. Shu boisdan, hisobning uchta turini alohida va batafsil ko'rib chiqamiz.

Operativ hisob rejalarning bajarilishini nazorat qilish va ishlab chiqarishga tezkor rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kundalik ma'lumotlarni olish va umumlashtirishga xizmat qiladi. U tadbirkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Operativ hisob yordamida korxonalar resurslari va ular miqdorining o'zgarishini joriy tartibda kuzatish, buxgalterlik va statistik hisobda aks ettirilmaydigan qator ma'lumotlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, ishlab chiqarish me'yorlarining bajarilishi, shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, mashina va qurilmalardan foydalanish darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Operativ hisob xo'jalikka tezkor rahbarlik qilishni ta'minlash uchun iqtisodiy ma'lumotlarni to'plashda bevosita xo'jalik bo'linmalarida amalga oshiriladi. Ayrim operativ hisob ma'lumotlaridan faqat bevosita korxonada foydalanilib qolmasdan, balki ular korxonaga rahbarlik qiluvchi yuqori tashkilotlarda, hatto iqtisodiyot tarmoqlari miqyosida alohida operativ hisobot ko'rinishida ham umumlashtirilishi mumkin. Bunday hisobotlardan esa, mahsulot ishlab chiqarish miqdori va sifati, xomashyo bilan ta'minlanganlik darajasi, hosilni yig'ishti-rishning borishi to'g'risidagi va boshqa ma'lumotlarni olishda foydalaniladi.

Nazorat qilinayotgan xo'jalik muomalalarining mazmuniga ko'ra operativ hisobda natura va mehnat o'lchovlari, ayrim hollarda esa pul o'lchovlari qo'llaniladi.

Ta'kidlanganidek, operativ hisob tomonidan boshqaruv apparatiga taqdim etiladigan axborot kundalik xo'jalik muomalalari alohida qismlarining mazmuni to'g'risida javob bera olishi sababli zarur. Mazkur axborotning vaqt oralig'ida chegaralanganligi – operativ hisobning birinchi ajralib turuvchi belgisi hisoblanadi.

Bunday axborotlarni hisobning boshqa turlaridan olish ularga g'ov bo'lishi va qo'yilgan vazifalarni hal etishga tizimli yondashuvni qo'llashni yuzaga chiqarmasligi mumkin. Shuning uchun ushbu bo'sh-liqni o'z tabiatiga ko'ra bir xil bo'lmagan, operativ hisob to'ldiradi. Operativ hisob xo'jalik hisobiga xos bo'lgan uchala o'lchovdan foydalansa ham, shunga qaramasdan, pul o'lchovidan foydalanish unda cheklangan. Bu operativ hisobda asosan doimiy ravishda umumlashtirish talab qilinmaydigan,

ayrim bir xil xo'jalik muomalalari aks ettirilishi bilan bog'liq. Mazkur hisob turining farq qiluvchi ikkinchi belgisi ham mana shundan iborat.

Bunday axborotlarni olishning tezkorligi operativ hisobning uchinchi farq qiluvchi belgisi hisoblanadi. Operativ axborotlarni olishga bo'lgan talablarning soddalashtirilishi shundan kelib chiqadi. Operativ hisob axborotlari hujjatlashtirilmaganligi bois, ular yuridik dalillovchi kuchga ega emas. Agar operativ hisob axborotlarining tayinlanishidan kelib chiqiladigan bo'lsa, bunday dalillash shart emas. Operativ hisobning to'rtinchi farqlovchi belgisi mana shundan iborat.

Operativ axborotlar, odatda, og'zaki, telefon yoki telegraf, teletayp orqali uzatiladi. Ayrim hollarda bunday axborotlar ma'lumotnoma, xizmat yozuvi va boshqa ko'rinishda rasmiylashtirilib, bu operativ hisobot tuzish deb qaralishi mumkin. Zarur hollarda operativ hisobda statistik va buxgalterlik hisobdan olingan axborotlar ham qo'llaniladi. Bu operativ hisobning beshinchi o'ziga xos belgisidir. Hisobning boshqa turlariga xos bo'lgan, axborotlarga ishlov berishning maxsus usullari va amallarini qo'llash operativ hisobda ishlatilmaydi.

Statistik hisob miqdor ko'rsatkichlarida ifodalanadigan ijtimoiy-ommaviy hodisalarni sifat jihatdan tavsiflab, kuzatish va aks ettirish hamda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish tizimidir.

Statistik hisob ishlab chiqaruvchi kuchlar, ishlab chiqarish munosabatlari va ijtimoiy turmushdagi siyosiy va madaniy jarayonlar rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochib beradi. Iqtisodiyotni boshqarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish, statistik tahlil qilish va axborotdan foydalanuvchilarga o'z vaqtida taqdim etish statistik hisobning asosiy vazifasidir. Bu maqsadda statistik hisob buxgalteriya va operativ hisob ma'lumotlaridan foydalanib, shu bilan birga ularning tuzilishiga ham ta'sir etadi.

O'rganilayotgan hodisalarning xususiyatiga ko'ra statistik hisobda natura, mehnat va pul o'lchovlaridan foydalaniladi. Statistik hisob ma'lumotlarni to'plash va ishlov berishning muayyan metodik usullaridan, masalan, yalpi va tanlab kuzatish, statistik to'plash, statistik guruhlash, o'rtacha miqdorlarni hisoblash, indekslar va boshqalardan foydalanib, xo'jalik faoliyatining asosiy qonuniyatlarini ochib beradi.

Davlat boshqaruv organlari tomonidan statistik ma'lumotlar asosida prognozlar ishlab chiqiladi, iqtisodiy siyosat sohasidagi qarorlar qabul qilinadi. Mamlakat iqtisodiyotini tezkor boshqarish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi – xo‘jalik yurituvchi subyektning mablag‘lari va manbalarining harakatini aks ettirib, xo‘jalik jarayonida sodir bo‘ladigan muomalalarni yoppasiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o‘lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish, ularni yagona bir o‘lchovda, ya‘ni pul ifodasida umumlashtirish hamda boshqaruv qaror-larini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko‘rsatkichlarni hisoblash, baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo‘jalik faoliyatini nazorat qilish tizimidir.

1.4. Xo‘jalik hisobi turlarining qiyosiy tavsifi

Buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, unda barcha yozuvlar tegishli ravishda rasmiylashtirilgan hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Bunda hujjatlar maxsus dalillovchi yuridik kuchga ega bo‘lib, mulkning saqlanishi ustidan nazoratni kuchaytiradi va korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishni ta‘minlaydi.

Buxgalteriya hisobining yana bir xususiyati – uning uzluksizligi va xo‘jalik muomalalarini yoppasiga qamrab olishidir. Buxgalteriya hisobi barcha xo‘jalik muomalalarini yoppasiga qayd qilishni uzluksiz amalga oshira borib, korxonalarda sodir bo‘layotgan xo‘jalik jarayonlarini to‘la tavsiflaydi.

Buxgalteriya hisobi natura va mehnat o‘lchovlarini umumlash-tirgan holda barcha xo‘jalik mablag‘larini va xo‘jalik faoliyati jara-yonidagi ularning doiraviy aylanishini pul ifodasida aks ettiradi. Bu buxgalteriya hisobini operativ va statistik hisobdan farq qildirib, undan xo‘jalik faoliyatini so‘m bilan nazorat qilish vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini beradi va buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Demak, buxgalteriya hisobi faqat pul ifodasida yuritiladi.

Buxgalteriya hisobi tadbirkorlikni rivojlantirishda va xodimlarning o‘z mehnati natijalaridan moddiy manfaatdorligini kuchaytirishga har tomonlama yordam berishi kerak. Bu esa xo‘jalik muomalalari va jarayonlarini pul o‘lchovida yoppasiga va uzluksiz aks ettirish orqali amalga oshiriladi, sarflarni va sotishdan olingan daromadlarni pul o‘lchovida taqqoslash, foydani aniqlash imkonini beradi.

Hisob axborotlarini shakllantirishning butun texnologiyasi va tashkil etilishi xo‘jalik yurituvchi subyekt mulklarining baholanishi va harakatlanishi, uning majburiyatlari va ular bilan bog‘liq xo‘jalik

muomalalariga qaratilgan. Ularning yig'indisi buxgalteriya hisobining obyektlarini tashkil etadi.

Xo'jalik hisobining alohida turlari ichida buxgalteriya hisobi markaziy o'rinni egallaydi.

Buxgalteriya hisobi axborotlarining ustuvorligi, ularning foyda-liligi mazkur axborotlarning *ahamiyatligi* va *ishonchliligi* bilan belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi axborotlarining ahamiyatligi boshqaruv qarorlarini qo'llashning natijasiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatida namo-yon bo'ladi. Chunki ular:

➤ vaziyatlarni oldindan aytish va shu asosda eng yaxshi maqbul variantlarni tanlash;

➤ mazkur axborot manbasi bilan uzviy aloqada bo'lish;

➤ axborotlarni o'z vaqtida olishga imkon beradi.

Buxgalteriya hisobi axborotlarining ishonchliligi quyidagilarga asoslanadi:

➤ uning xo'jalik jarayoniga mos darajadagi haqqoniyliги va to'liqligi;

➤ sodir bo'lgan xo'jalik muomalalari faktini tasdiqlash imkonini beradigan shaffofligi;

➤ agar hisob axborotlarini olish, uning ayrim foydalanuvchilar manfaatini ko'zlagan holda ataylab chalkashtirish natijasi bo'lmasa, betaraffligi.

Buxgalteriya hisobining yuqorida ko'rsatilgan afzalliklari uning o'ziga xos jihatlarida mujassamlashgan. Bular:

➤ xo'jalik yurituvchi subyektning mablag'lari va mablag'lar manbalarini hamda xo'jalik jarayonlarini yoppasiga kuzatish va o'lchash;

➤ xo'jalik muomalalarini ro'yxatga olishning uzluksizligi va ularning hujjatlashtirilishi;

➤ yuqorida keltirilgan afzalliklar amalga oshmagan vaziyatlarda maxsus usullarni qo'llash (masalan, inventarizatsiya);

➤ joriy buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini bir hisobot davridan ikkinchisigacha tegishli hisobot shakllari ko'rinishida to'ldirish yo'li bilan umumlashtirish.

Buxgalteriya hisobining bunday o'ziga xos xususiyatlari uzoq o'tmishda aniqlangan bo'lib, masalan, 1590-yilda ispan olimi Bartala-meo de Salazano tomonidan quyidagicha ta'kidlangan: *«Buxgalteriya hisobi barcha fan va san'atlardan yuqori turadi, chunki hamma unga ehtiyoj sezadi, u esa hech kimga nisbatan ehtiyoj sezmaydi. Buxgalteriya hisobisiz*

dunyo boshqaruvsiz qolgan va odamlar esa bir-birlarini tushuna olmagan bo'lar edilar»⁴. Buxgalteriya hisobining yuqorida bayon qilingan afzalliklarini amalda qo'llash xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida ishonchli axborotlarni to'plash va taqdim etishga imkon beradi. Bunda hisob axborotlari boshqaruvning uchta funksiyasini: rejalashtirish, nazorat va baholashni amalga oshirishni ta'minlaydi.

Rejalashtirish ma'lum maqsadni qo'yishni o'z ichiga olgan ishlar tartibini shakllantirish va kam xarajat qilgan holda unga erishish variantlarini topish jarayonini nazarda tutadi.

Nazorat rejalashtirilgan ishlarning haqiqatan amalga oshirilishini kuzatib borish bo'yicha ishlar majmuini o'z ichiga oladi. Bunday vaziyatda buxgalterdan haqiqiy xarajatlari va daromadlarni reja ko'rsatkichlari bilan solishtirishni o'z ichiga olgan axborotlar talab qilinadi.

Baholash boshqaruv qarorlari qabul qilishning butun tizimini o'rganish jarayonidir. Bozor sharoitida baholashni to'g'ri tanlash birinchi navbatda uzviy aloqa orqali amalga oshirilib, qo'yilgan maqsadga erishilganlikni obyektiv baholashga imkon beradi. Agar mazkur maqsadga erishilmagan bo'lsa, sabab nimada ekanligini aniqlash muhimdir. Bunda asosiy sabablar quyidagilar bo'lishi mumkin:

➤ taqdim etilgan hisob axborotlariga asosan xo'jalik faoliyati faktlarini noto'g'ri talqin(interpretatsiya) qilish oqibatida rejalashtirishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar;

➤ tekshiruvchilarning layoqatsizligi, ularga tazyiq o'tkazilishi, tekshiruv jarayonida ogohlantiruvchi tadbirlarning o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi va hokazolar oqibatida nazorat tizimida vujudga kelgan kamchiliklar;

➤ maqsadning o'zi noto'g'ri tanlanganligi.

Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobining roli va ahamiyati kuchaymoqda. Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va bozor munosabatlarining rivojlanishi buxgalteriya hisobining qo'llanilish chegarasini yanada kengaytirmoqda. Chunki yangi hisob obyektlari, uning natijasi sifatida hisob axborotlaridan foydalanuvchilarning yangi turlari paydo bo'lmoqda. Buxgalteriya hisobini ilmiy nazariya va metodologiya hamda boshqaruv sohasidagi zamonaviy talablar negizida tashkil etish samarali qarorlarini qabul qilish uchun manfaatdor foydalanuvchilarga zarur axborotlarni taqdim etish imkonini yaratadi.

---

⁴ Соколов Я.В. История развития бухгалтерского учета. -М.: Финансы и статистика, 1985. с.60.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobi – boshqaruvning muhim quyi tizimlaridan biri hisoblanadi. Chunki u xo‘jalik yurituvchi subyektning moliya-xo‘jalik faoliyati jarayonida haqiqatda sodir bo‘lgan xo‘jalik operatsiyalari to‘g‘risida ishonchli axborotlar bilan ta‘minlaydi.

Buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, u korxonaning mulklari, majburiyatlari va xo‘jalik operatsiyalari to‘g‘risidagi barcha axborotlarga asoslanadi. Shuning uchun ham buxgalteriya hisobi yoppasiga va uzluksiz yuritilishi lozim bo‘lib, bu xususiyat operativ va statistik hisobga xos emas.

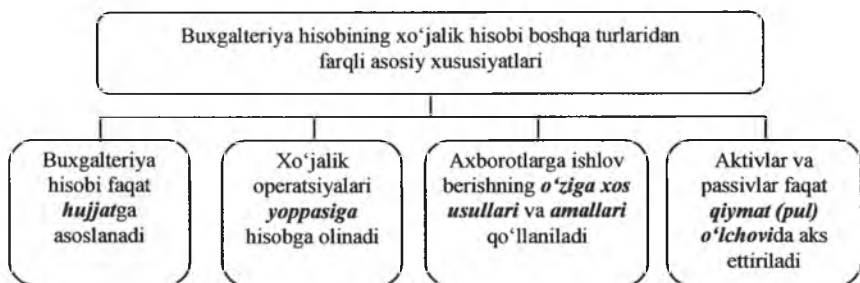
Buxgalteriya hisobida obyektlar miqdor va pul ifodasida aks ettiriladi, hisobning boshqa turlarida esa – pul o‘lchovi qo‘llanilmasligi mumkin.

Buxgalteriya hisobi korxonaning xo‘jalik faoliyatini va qaror qabul qiluvchi shaxslarni bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi. Xo‘jalik faoliyatiga doir ma‘lumotlar buxgalteriya hisobi tizimiga kirish, qaror qabul qiluvchi shaxslar uchun zarur axborotlar esa undan chiqish hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, mamlakat hududidagi barcha yuridik shaxslar buxgalteriya hisobini yuritishlari shart.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan buxgalteriya hisobining xususiyatlari uni operativ va statistik hisobdan farq qildiradi (1.3-rasm).

Shu bilan birga, operativ, statistik va buxgalteriya hisobi boshqaruvda bir xil funksiyalarni – axborot va nazorat funksiyalarini bajaradi. Hisobning ushbu turlari bir-birlarini o‘zaro to‘ldirib, ko‘p hollarda bir xil axborotlardan foydalanadi.

1.3-rasm. Buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyatlari

Shuning uchun xo‘jalik hisobining uchala turi axborotlaridan yaxlit tizim sifatida foydalanish korxonalarga xo‘jalik faoliyatini samaraliroq

546449
TOMDAY TOMDAY

boshqarish, xaridorlar va buyurtmachilarning talablarini qondirish va korxonaning bozordagi ahvolini baholashga imkon yaratadi

Buxgalteriya hisobining oldiga qo'yiladigan bozor talablari qat'iy va ularning ro'yxati rejali iqtisodiyot sharoitiga qaraganda ancha keng. Bu avvalo, boshqaruv maqsadi korxonaga faoliyatining yakuniy natijasi – *foyda* olishga qaratilganligi bilan bog'liq.

Nazorat savollari

1. Buxgalteriya hisobi nazariyasi nimani o'rganadi va uning amaliyoti bilan qanday o'zaro aloqadorlik mavjud?

2. Talaba buxgalteriya hisobi nazariyasi fanini o'rganish natijasida qanday bilimlarga ega bo'lishi lozim?

3. Xo'jalik hisobining vujudga kelish sabablari va uning shakllanish bosqichlari qanday?

4. Xo'jalik hisobining ta'rifi va turlari qanday?

5. Operativ hisob korxonaga boshqaruv tizimida qanday ahamiyatga ega?

6. Statistik hisobda ko'rsatkichlarni shakllantirish uchun qanday usullar va amallar qo'llaniladi?

7. Buxgalteriya hisobini ta'riflang.

8. Korxonaga boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobining ahamiyati nimadan iborat?

9. Xo'jalik hisobi turlarining farqlari va o'xshashliklari nimadan iborat?

10. Buxgalteriya hisobini ta'riflang.

11. Nima uchun buxgalteriya hisobi xo'jalik hisobining boshqa turlari orasida asosiy o'rin tutadi?

Nazorat testlari

1. Xo'jalik hisobi deganda nima tushuniladi?

A) xo'jalik hisobi – bu buxgalteriya hisobi;

B) xo'jalik hisobi – bu boshqaruv hisobi;

C) xo'jalik hisobi – bu operativ hisob;

D) dastlabki hisob hujjatlari negizida olingan alohida xo'jalik jara-yonlarini boshqarish;

E) kuzatish, o'lchash, ma'lumotlarni to'plash, ro'yxatga olish, baholash va olingan ma'lumotlarga ishlov berish hamda manfaatdor foydalanuvchilarga uzatish tizimi.

2. Hisobda qanday o'lchov birliklari qo'llaniladi?

- A) natura va mehnat;
- B) mehnat va pul;
- C) mehnat, natura, pul;
- D) natura va pul;
- E) tonna, tonna/km, so'm.

3. Xo'jalik hisobining qanday turlari mavjud?

- A) buxgalterlik va operativ-texnik;
- B) operativ-texnik va statistik;
- C) buxgalterlik va statistik;
- D) operativ-texnik, statistik va buxgalterlik;
- E) statistik hisob.

4. Korxonada boshqaruv funksiyasi qaysi hisob tizimi bo'yicha olingan axborotlar yordamida amalga oshiriladi?

- A) faqat buxgalteriya hisobi;
- B) statistik hisob;
- C) operativ hisob;
- D) buxgalteriya, statistik va operativ hisob;
- E) operativ va statistik hisob.

5. Qaysi javobda operativ hisob ta'rifi to'g'ri berilgan?

A) rejalarining bajarilishini nazorat qilish va ishlab chiqarishga tezkor rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kundalik ma'lumotlarni olish va umumlashtirishga xizmat qiladi;

B) miqdor ko'rsatkichlarida ifodalangan ijtimoiy-ommaviy hodisalarni sifat jihatdan tavsiflab, kuzatish va aks ettirish hamda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish tizimi;

C) xo'jalik yurituvchi subyektning mablag'lari va ular manbalarining harakatini aks ettirib, xo'jalik jarayonida sodir bo'ladigan muomalalarni yopqisiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o'lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish, ularni yagona bir o'lchovda, ya'ni pul ifodasida umumlashtirish hamda boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli asborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi;

D) boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi.

6. Qaysi javobda statistik hisob ta'rifi to'g'ri berilgan?

A) rejalarning bajarilishini nazorat qilish va ishlab chiqarishga tezkor rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kundalik ma'lumotlarni olish va umumlashtirishga xizmat qiladi;

B) miqdor ko'rsatkichlarida ifodalangan ijtimoiy-ommaviy hodisalarni sifat jihatdan tavsiflab, kuzatish va aks ettirish hamda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish tizimi;

C) xo'jalik yurituvchi subyektning mablag'lari va ular manbalarining harakatini aks ettirib, xo'jalik jarayonida sodir bo'ladigan muomalalarni yoppasiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o'lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish, ularni yagona bir o'lchovda, ya'ni pul ifodasida umumlashtirish hamda boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi;

D) boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi;

E) rejalarning bajarilishini nazorat qilish va umumlashtirishga xizmat qiladi.

7. Qaysi javobda buxgalteriya hisobi ta'rifi to'g'ri berilgan?

A) rejalarning bajarilishini nazorat qilish va ishlab chiqarishga tezkor rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kundalik ma'lumotlarni olish va umumlashtirishga xizmat qiladi;

B) miqdor ko'rsatkichlarida ifodalangan ijtimoiy-ommaviy hodisalarni sifat jihatdan tavsiflab, kuzatish va aks ettirish hamda jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish tizimi;

C) xo'jalik yurituvchi subyektning mablag'lari va ular manbalarining harakatini aks ettirib, xo'jalik jarayonida sodir bo'ladigan muomalalarni yoppasiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o'lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish, ularni yagona bir o'lchovda, ya'ni pul ifodasida umumlashtirish hamda boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli

axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi;

D) boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash, ularni tegishli axborotdan foydalanuvchilarga taqdim etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish tizimi;

E) xo'jalik jarayonida sodir bo'ladigan muomalalarni yoppasiga va uzluksiz kuzatib borish, kuzatish natijalarini o'lchash va hujjatlarda rasmiylashtirish.

8. Buxgalteriya hisobining boshqa hisob turlaridan farqli xususiyatlari qanday?

A) faqat hujjatga asoslanadi, yoppasiga yuritiladi, o'ziga xos usullar va amallar, faqat pul o'lchovi qo'llaniladi;

B) iqtisodiy hodisalarni hujjatlashtirish;

C) xo'jalik jarayonlari ustidan uzluksiz nazorat, ularning hujjatlashtirilishi va olingan axborotlarning ishonchliligini vaqti-vaqti bilan maxsus usullar yordamida tasdiqlash;

D) buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini tegishli hisobot shakllari ko'rinishida vaqti-vaqti bilan umumlashtirish;

E) xo'jalik jarayonlarini kuzatish, ro'yxatga olish.

2

Bob

*Buxgalteriya hisobi bo'lmasa dunyo boshqaruvsiz qolgan va odamlar esa bir-birlarini tushuna olmagan bo'lar edilar.
Bartolameo de Salazano*

BUXGALTERIYA HISOBINING UMUMIY TAVSIFI

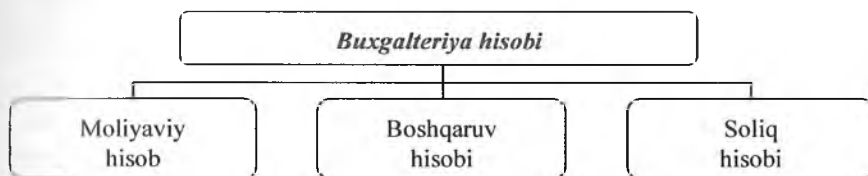
Ushbu bobni o'rganish natijasida Siz:

- buxgalteriya hisobining mohiyati, turlari, vazifalari va funksiyalari *to'g'risida bilimlarga;*
- buxgalteriya hisobini yuritishga qo'yiladigan asosiy talablarni bajarish;
- buxgalteriya hisobining asosiy prinsiplariga rioya qilish;
- buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilarni tavsiflash *ko'nikmalariga ega bo'lasiz.*

2-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING UMUMIY TAVSIFI

2.1. Buxgalteriya hisobining mohiyati, turlari va boshqa fanlar bilan aloqadorligi

Bozor iqtisodiyotining buxgalteriya hisobi oldiga qo'yadigan talablari rejali-taqsimot iqtisodiyotiga qaraganda ancha keng. Bu eng avvalo, boshqaruv maqsadlari xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining yakuniy natijasi – *foyda* olishga qaratilganligi bilan bog'liq. Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobi ushbu vaziyatdan kelib chiqqan holda uchta yo'nalishda qayta shakllanmoqda (2.1-rasm).

2.1-rasm. Buxgalteriya hisobining turlari

Moliyaviy hisob tashqi va ichki axborotdan foydalanuvchilar tala-bini qondirishga qaratilgan hisob va hisobot tizimidan iborat. **Boshqaruv hisobi** faqat ichki axborotdan foydalanuvchilar, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyekt boshqaruv apparatini axborot bilan ta'minlaydi va uning joriy vazifalari (ishlab chiqarish hisobi) kabi strategik maqsadlariga (strategik hisob) xizmat qiladi.

Soliq hisobi soliqlarning alohida turlari bo'yicha soliqqa tortila-digan bazani to'g'ri hisoblash va budjet bilan hisob-kitoblarni o'z vaq-tida amalga oshirishni ta'minlashga qaratilgan. Shunday qilib, boshqaruvning ko'rib chiqilgan rejalashtirish, nazorat va qabul qilingan qarorlar bajarilishining samaradorligini baholash kabi funksiyalari buxgalteriya hisobi tufayli amalga oshiriladi. Uning axborot tizimi ichki va tashqi axborotdan foydalanuvchilarning xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risida yaqqol tasavvurga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Buxgalteriya hisobi turli xil xo'jalik jarayonlarini aks ettiradigan juda murakkab axborot tizimidan iborat. Bu jarayonlar bizni o'rab turgan moddiy dunyoning bir qismi hisoblanadi. Shunga ko'ra, ushbu

jarayonlarning mohiyati va dinamikasi moddiy dunyoda amal qilayotgan umumiy qonunlarga bo'ysunadi. Ammo, bu qonunlarning iqtisodiyot sohasida namoyon bo'lishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobining rivojlanishi, uning negizini tashkil etuvchi nazariy konsepsiyalar va qoidalarning rivoji o'zaro bog'liqlikda va ta'sir ko'rsatishda kechadi. Buning ustiga ushbu bog'liqlik boshqa fanlar va ilmiy yo'nalishlar bilan xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bunday bog'liqlikni va boshqa fanlarning tegishli qonunlari hamda kategoriyalarini bilmasdan, buxgalteriya hisobining mohiyatini tushunish mumkin emas. Buxgalteriya hisobining boshqa fanlar bilan aloqadorligi 2.2-rasmda keltirilgan. Buxgalteriya hisobi umuman olganda falsafaga tayanadi, chunki u Aristotel ta'biri bilan aytganda, «*barcha fanlarning malikasi*» hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va inson ongi taraqqiyotining umumiy qonunlarini o'rganish buxgalterga ham, ijtimoiy fan mutaxassislari, xususan, faylasuflarga zarur bo'lgan darajada kerak.

Mazkur fan kishilarda hayotning asosiy qadriyatlari to'g'risida yagona, umumiy ahamiyatga ega bo'lgan tasavvurlarni shakllantiradi. Natijada, falsafa buxgalteriya hisobini o'rganishda «kommunikatsiya to'siqlari»ni bartaraf etishga yordam beradigan, asosiy omillardan biri sifatida maydonga chiqadi. Bunday to'siqlar tor ixtisoslashish natijasida yuzaga chiqib, uning: insonparvarlik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy va axborot-aks ettiruvchi kabi funksiyalarida namoyon bo'ladi. Ulardan har biri u yoki bu darajada buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, vaholanki, umuminsoniy qadriyatlarning mohiyatini va unda insonning tutgan o'rnini ochib beradi. Ushbu fanlarning eng tig'iz o'zaro ta'siri falsafaning axborot-aks ettirish funksiyasida namoyon bo'ladi. Uning mohiyati tor ixtisoslashgan fanlar, jumladan buxgalteriya hisobining asosiy tayinlanishini kengroq ochib beradi: o'zining o'rganadigan obyektini aynan aks ettirish, uning muhim elementlarini, tarkibiy aloqalarini bizni o'rab turgan moddiy olam ikkiyoqlamaligining natijasi sifatida aniqlash; qonuniyatlarni asoslash, bilimlarni to'plash va chuqurlashtirish, ishonchli axborot manbasi sifatida xizmat qilish. So'nggi vaziyat buxgalteriya hisobiga yuqori darajada xosdir.

Buxgalteriya hisobi falsafadan keng foydalanadi. Jumladan, buxgalteriya hisobining *ontologik* jihati – bu falsafaning bir qismi bo'lib, mazkur fan mazmunini o'ziga xos usullar bilan o'rganadigan, xo'jalik jarayonlarini bilish to'g'risidagi ta'limotdir. Shuningdek, buxgalteriya

hisobida falsafaning gnoseologik jihatlarini ham qo'llanilib, axborot-larning haqiqiyliги (ishonchliligi)ni aniqlashga imkon beradi.

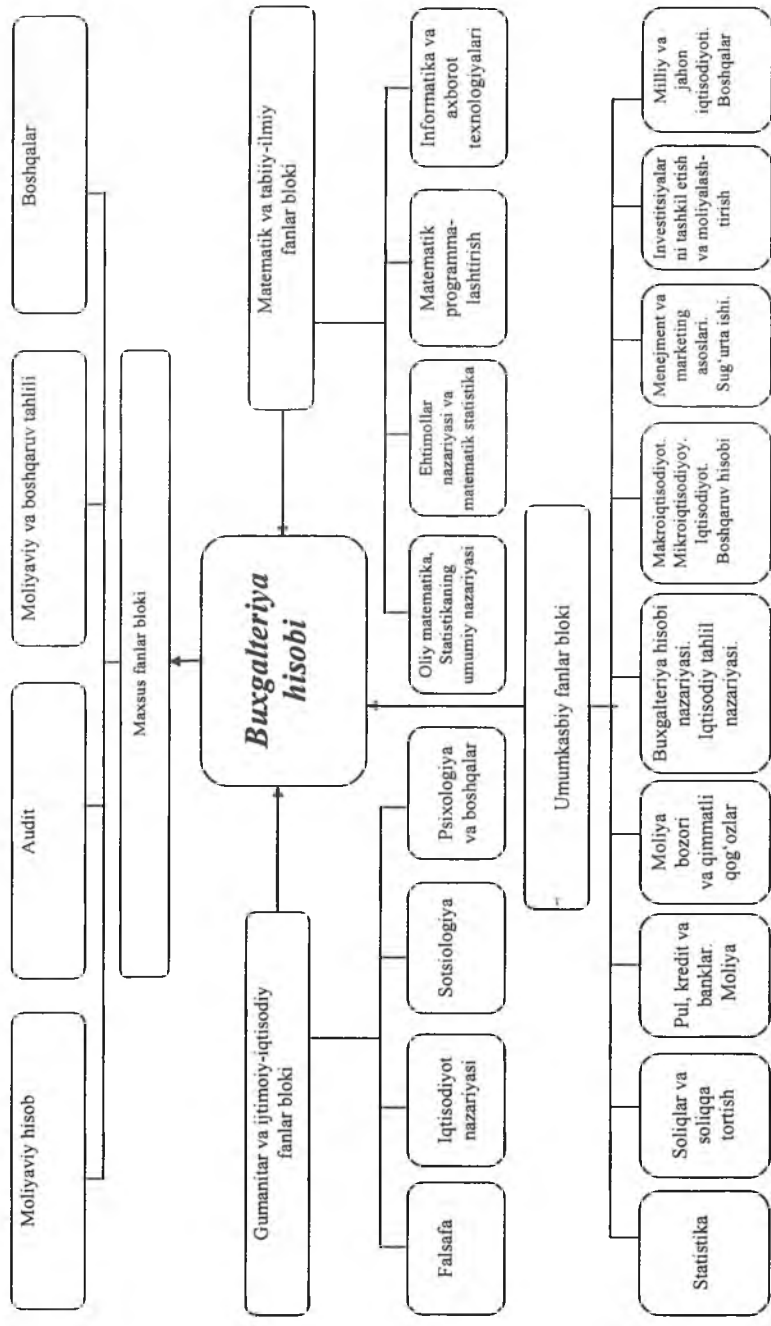
Buxgalteriya hisobida hisobga olinayotgan obyektlarning iqtisodiy mohiyatini umumiy iqtisodiy fanlar o'rganadi. Ularning ichida iqtisodiyot nazariyasi buxgalteriya hisobi uchun tayanch fan hisoblanadi. Mazkur fan xo'jalik jarayonlarining iqtisodiy mohiyatini bilishda muhim o'rin tutadi va unga asosan buxgalteriya hisobi xo'jalik yurituvchi subyektning mablag'lari va manbalarining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonidagi mavjudligi hamda harakatini o'rganadi. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy kategoriyalar va qonunlarning mohiyatini o'rganadi. Jumladan, mehnat predmetlari, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, foyda, rentabellik va boshqalar.

Iqtisodiyot nazariyasi butun iqtisodiy tizimni, negizini mulkiy munosabatlar tashkil etuvchi, uning muhim harakatlanish qonunlarini o'rganadi.

Buxgalteriya hisobining *huquqqa oid ilmiy fanlar va huquq amaliyoti* bilan o'zaro bog'liqligi alohida ahamiyatga ega. Xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlat ular o'rtasida shartnomalarni tuzish va bajarish jarayonida ma'lum huquqiy makonda aks ettiriladigan hamda tartibga solinadigan, xususan subyektlarning mulkiy o'zaro munosabatlari, amal qiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning davlat bilan o'zaro munosabatlari huquqning turli sohalarini, soliq, bojxona, mehnat, moliya va hokazolarga taalluqli bo'lgan, qonun va qonunosti hujjatlari-ning majmui bilan belgilanadi. Yurisprudensiya asoslari va konkret huquqiy normalarning ahamiyati har bir buxgalter to'g'ri ishlashining muhim sharti hisoblanib, moddiy javobgar va boshqa shaxslarni nazorat qilish, ular tomonidan amalga oshirilgan xo'jalik muomalalarining qonuniyligini aniqlashga yordam beradi. Ta'kidlash joizki, buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillari va tashkil etilishi yuqori qonunchilik hamda ijro organlari tomonidan huquqiy tartibga solinadigan obyektlar hisoblanadi.

Buxgalteriya ishida *psixologiya asoslarini bilish* katta rol o'ynaydi. Buxgalterga har xil shaxsiy manfaatlar tufayli chetdan turli psixologik ta'sir o'tkazilishi mumkin. Uning o'zaro munosabatlari, ayniqsa, hozirgi vaqtda u ishlaydigan xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati va mulkdorlari bilan murakkab kechadi.

Bunda buxgalterga ish layoqatini saqlash, katta hajmdagi davriy va yillik hisobotlarni tuzish davrida asabiy zo'riqishlarni yengish uchun ulkan psixologik muqimlik zarur.

2.2-rasm. Buxgalteriya hisobining boshqa fanlar bilan aloqadorligi

Masalan, jamiyatda aviatsiya psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi kabilar mavjud ekan, buxgalterlik mehnatining psixologik jihatlariga ham e'tiborni kuchaytirish lozim.

Buxgalter faoliyatida umumxalqiy me'yorlarning ahamiyatini bilish bilan bir qatorda maxsus *professional axloq* kategoriyalarining shakllanishiga ham alohida e'tibor qaratish zarur. Bu yerda nafaqat axloq talablarining darajasi oshadi, balki ular yangi sifat ahamiyatiga ham ega bo'ladilar. Boshqa sohalarida umuman zararsiz hisoblangan obyektivlik elementlari, agar ular xo'jalik yurituvchi subyekt holati to'g'risida yaxshi fikr shakllantirishga intilish, buxgalteriya hisobini tashkil etish hamda yuritish jarayonida «*xo'jayin*»ning ko'nglini topish-ga qaratilgan bo'lsa, bu butun korxonada va unda ishlaydigan yuzlab, minglab kishilar uchun yomon oqibatlar bilan tugallanishi mumkin.

Buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining *sotsiologiya fani* bilan aloqadorligi xilma-xildir. Masalan, asosiy axborotdan foydalanuvchilarning ma'lumot darajasini hisobga olmasdan, buxgalterlik faoliyatiga qandaydir me'yorlar va talablarni kiritish, bunday me'yorlarning amalga oshirilishi va rioya qilinishida katta qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin va keltirib chiqarmoqda ham. Shuning uchun hozirgi kunda «Aholining hisob savodxonligi» to'g'risidagi masala dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi vaqtlarda tez-tez ko'zga tashlanadigan va eshutiladigan «mulkdorlar sinfi», «aksiyadorlar», «tadbirkorlarning keng qatlami» kabi tushunchalar, ushbu «mulkdorlar», «aksiyadorlar», «tadbirkorlarning» o'zlari «o'z» korxonasi bilan balansini tushunmas ekan, korxonada rahbari esa o'z buxgalteri bilan teng darajada va bitta tilda, ya'ni «biznes tilida» gaplasha olmas ekan, ular quruq gapligicha qoladi.

Agar gumanitar profildagi boshqa fanlar to'g'risida so'z yuri-tiladigan bo'lsa, buxgalteriya hisobining *til to'g'risidagi fanlar* bilan o'zaro ta'siri qiziqarlidir. Ayonki, buxgalteriya hisobi o'zining mohiyatiga ko'ra aniq ta'riflangan, o'zaro muvofiqlashtirilgan va eng muhimi har xil talqin qilinmaydigan tushuncha va ta'riflarni talab qiladi. Bu yerda turlicha talqin etiladigan noaniq atamalardan foydalanish mumkin emas. Shuning uchun ham ushbu darslikda *har bir bobning boshida tayanch atamalar va tushunchalar ta'rif berilgan*. Buxgalterlik tilining shakllanishi jarayonida judayam o'ziga xos tarixiy musobaqa bo'lib o'tgan. Eng rivojlangan, hozirgi zamon talablariga javob beradigan hisob tizimini yaratgan mamlakatlar, boshqa mamlakatlarni, nafaqat ushbu tizimning elementlari bilan, balki o'z tilidagi atama va tushunchalari bilan ham boyitgan. Hozirgi

kunda milliy buxgalteriya tizimida qo'llanilayotgan italyan, eski lotin, grek va rus atamalarining uchrashi tasodif emas. Fan nomining o'zi ham nemis tilidan kelib chiqqan bo'lib, *Buchholter* – aynan tarjimasi «*das buch*»- kitob, «*holter*» –tutuvchi, yurituvchi ma'nolarini bildiradi.

Buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining rivojlanishida *mantiq* fanining roli ham beqiyos ulkandir. Buxgalteriya hisobi umumiy tizimining har bir elementi mazkur tizimga qat'iy mantiqiy talablar bajarilgandagina mavjud bo'lishi va kiritilishi mumkin. Mos ravishda, hisobdagi har bir operatsiya, har bir buxgalteriya provodkasigacha, tizimdagi umumiy mantiqqa bo'ysunadi va ayni paytda aks ettirila-yotgan xo'jalik muomalasi mantiq'iga asoslanadi.

Buxgalteriya hisobi va kredit fanlarining o'zaro aloqadorligi, so'nggisining funksiyalarida ochib beriladi. Kreditning *qayta taqsimlash* va *nazorat funksiyalari* vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini to'plash va ularni ehtiyojga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlarga ma'lum shartlar asosida berishni nazarda tutadi.

Nazorat funksiyasi kredit berish undan foydalanish va qaytarilish vaqtida so'm bilan nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi shu munosabat bilan kredit resurslarining olinishi, ishlatilishi va o'z vaqtida qaytarilishi ustidan nazoratni muntazam ravishda ta'minlashi lozim.

Menejment va *marketing* kabi zamonaviy fanlar predmetining mazmunini tushuntirishda ham buxgalteriya hisobi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyati-ning barcha sohalarida ma'muriyat faqat hisob axborotlaridan foydalan-gan holdagina asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishi mumkin.

Boshqaruv organlaridan chiqayotgan uzviy (qaytma) aloqa, ta'mi-not, ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarini boshqarish bo'yicha qabul qilinadigan qarorlarga aynan mos hisob axborotlariga keyinchalik ishlov berish va guruhlash yo'lida birlamchi asos hisoblanadi.

Bunday o'zaro kirishish va o'zaro ta'sir ko'rsatish turli xo'jalik yurituvchi subyektlarda xodimlarga rahbarlik qilishga oid faoliyat turi sifatida menejmentning asosiy funksiyasini aniq amalga oshirishga imkon beradi. Marketingga ham, sotish sohasida ma'lum natijalarga erishish uchun yo'naltirilgan boshqaruv faoliyatiga tizimli yondashuv sifatida ko'rib chiqib, shunday xulosa qilish mumkin. Buxgalteriya hiso-bi statistikaning umumiy nazariyasi fanidan ijtimoiy-ommaviy hodisa-larni o'rganishning umumslubiy ko'rsatkichlar yordamida, ushbu

ko'rsatkichlarning boshqaruv talablariga javob beradigan guruhlash usullaridan foydalanadi. Ayni vaqtda statistika organlari ushbu hodisalarni o'rganishda o'zining maxsus usullarini (kuzatish, qayta ro'yxat qilish va hokazolarni) qo'llash bilan birga joriy buxgalteriya hisobi va hisoboti ko'rsatkichlaridan ham keng foydalanadi. Bular iqtisodiyot sohasidagi mamlakat, mintaqa va viloyatlar bo'yicha rivojlantirish dasturlarining bajarilishi, milliy boylikning o'sishi, ayrim tarmoqlarning rivojlanish sur'atlari va proporsiyalari kabilardir.

Buxgalteriya hisobi fani matematik va tabiiy-ilmiy fanlar bloki bilan ham chambarchas bog'liq. Bu bog'liqlik tarixan shakllangan bo'lib, buxgalteriya hisobining fan sifatida vujudga kelishida amaliy matematika muhim rol o'ynagan. Buxgalteriya hisobi o'zining ajralib turuvchi belgisi — *aniqlikni* aynan matematikadan olgan. Hisob vaqt o'tishi bilan oddiy arifmetik hisoblash amallaridan differensial va integral hisoblashlar, to'plam nazariyasi va boshqalar kabi oliy matematikaning ayrim bo'limlari — matematik statistika, matematik dasturlash va boshqalarda qo'llaniladigan darajaga yetib kelgan. Buxgalteriya hisobida schotlar o'zaro bog'liqligining matritsali modeli-dan keng foydalaniladi. Matematik mantiq elementlariga tayangan holda buxgalteriya hisobida schotlar o'rtasidagi namunaviy o'zaro bog'liqliklarni ishlab chiqish imkoniyatlari yaratilgan. Darhaqiqat, "*Hech bir fan matematikalashmay takomiliga yeta olmaydi*" (*Leonardo Da Vinchi*).

EHMdan foydalanish sharoitida buxgalteriya hisobining ushbu imkoniyatlari hisob jarayonlarining algoritmlarini ishlab chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun buxgalteriya hisobi kompyuter tizimida qo'llaniladigan metodologik usullar va amallarga tayanishi, buxgalter esa hisoblash matematikasi, algoritmlar nazariyasi va dastur-lashning eng ko'p tarqalgan tillarini bilishi lozim. Buxgalteriya hisobi va boshqa fanlarga xos bo'lgan ayrim xususiyatlarning bunday tarzda o'zaro bir-birlariga o'tishi, faqat hisob axborotlariga ishlov berish texnologiyasinigina o'zgartirib, uni xo'jalik muomalalarining sodir bo'lish vaqtiga yaqinlashtiradi. Buxgalteriya hisobining metodologik tamoyillariga esa ta'sir ko'rsatmaydi.

Buxgalteriya hisobi boshqa fanlarning bir qator xususiyatlarini o'ziga olib, o'z navbatida nafaqat ulardan bir qanchalariga o'zining tavsifli belgilarini bergan, balki undan yangi, hosilaviy, maxsus fanlar-ning paydo bo'lishiga ham asos solgan. Jumladan, sud-buxgalteriya ekspertizasi, audit, iqtisodiy tahlil nazariyasi, xo'jalik faoliyatining iqtisodiy tahlili, iqtisodiy

matematik usullar va modellashtirish. Ushbu fanlarning predmeti bo'lib, barcha tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlarda kechadigan xo'jalik jarayonlarining har xil jihatlari, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik va yakuniy moliyaviy natija kabilar hisoblanadi.

Audit – auditorlik tashkiloti tomonidan korxonada moliyaviy hisobotning yoki u bilan bog'liq axborotlarning ushbu hisobot yoki axborotlar qonun va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik darajasi to'g'risida xulosa chiqarish maqsadida tadqiq qilishdir.

Tahlil fanlari – iqtisodiy tahlil nazariyasi hamda iqtisodiy tahlil boshqaruv jarayonining axborotlarni to'plash va xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyatini rejalashtirish hamda ishlab chiqarishni operativ tartibga solish bo'yicha qarorlar qabul qilish o'rtasidagi oraliq bosqich hisoblanadi. Tahlil fanlarining keyinchalik tabaqalash-tirilishi *boshqaruv va moliyaviy tahlil* fanlarini vujudga keltirdi.

2.2. Buxgalteriya hisobining maqsadi, vazifalari va funksiyalari

Buxgalteriya hisobining asosiy **maqsadi** axborotdan foydalanuvchilarni o'z vaqtida, to'liq hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axborotlari bilan ta'minlashdir.

Buxgalteriya hisobining asosiy **vazifalari** quyidagilardan iborat:

– buxgalteriya hisobi schotlarida aktivlarning holati va harakati, mulkiy huquqlar va majburiyatlarning holati to'g'risida to'liq va ishonchli axborotlarni shakllantirish;

– samarali boshqaruv maqsadida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish;

– moliyaviy soliqqa doir va boshqa hisobotlarni tuzishdan iborat.

Shuningdek, buxgalteriya hisobi korxonada xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga rioya qilini-shi ustidan nazorat o'rnatish, xo'jalik faoliyatida salbiy holatlarning oldini olish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydigan ichki xo'jalik imkoniyatlarini topishni ta'minlashi zarur.

Buxgalteriya hisobining *birinchi vazifasi* korxonada rahbarlari, ta'xischilari, ishtirokchilari va mulkdorlari, investorlar, kreditorlar, xaridorlar va boshqa axborotdan foydalanuvchilar manfaatlaridan kelib chiqadi. Buxgalteriya axborotlari to'liq va ishonchli bo'lishi, ya'ni foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyekt to'g'risida, uning mulklari,

majburiyatlari, faoliyat natijalari to'g'risida barcha zarur axborotlarni taqdim qilishi, demak, korxonada ma'muriyati va boshqa axborotdan foydalanuvchilar uchun foydali bo'lishi lozim.

Ikkinchi vazifaning mazmuni shundan iboratki, buxgalteriya hisobi tizimida korxonada moliya-xo'jalik faoliyati faktlarining O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga mosligi ustidan nazorat o'rnatish uchun ma'lumotlarni shakllantirish zarur. Bunday axborotlar xo'jalik operatsiyalarining maqsadga muvofiqligini, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishni tasdiqlashi lozim.

Uchinchi vazifa korxonada xo'jalik faoliyatini boshqarishning samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Shu bilan birga, shartnomalarning bajarilishini, tejamkorlikka rioya qilishni va mulkning saqlanishini ta'minlashni nazorat qilish ham hisobning vazifasiga kiradi.

Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini nazorat qilish buxgalteriya hisobi tomonidan ikkita vazifani bajarishda ifodalanadi. Birin-chisi, buxgalteriya hisobi tadbirkorlikni rivojlantirishning joriy va istiqbolli rejalarini tuzish uchun zarur dastlabki ma'lumotlar beradi.

Chunki mavjud bozor konyunkturasini, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni hisobga olmay turib, haqqoniy biznes-reja topshiriqlarini tuzish mumkin emas. Ikkinchidan, shartnoma majburiyatlarini bajarish uchun bir vaqtning o'zida ularning bajarilishini nazorat qilishni tashkil etish zarur.

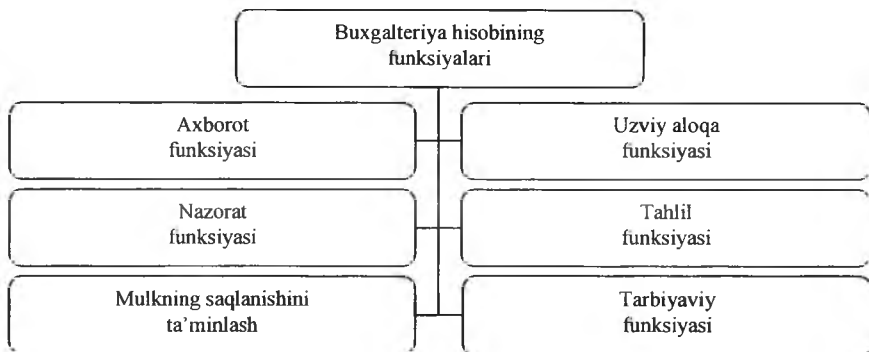
Ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannaxsini pasaytirish, korxonalarda va uning bo'linmalarida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va tadbirkorlikni rivojlantirish buxgalteriya hisobining muhim vazifasidir. Bunday ulkan vazifalar korxonalarining hamma ichki imkoniyatlarini axtarib topish va ulardan samarali foydalanish, iqtisodiy tejamkorlikka rioya qilish, ishlab chiqarish zaxiralarini va xarajatlarini o'z vaqtida hisobga olib borish bilan muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki, buxgalteriya hisobi oldiga qo'yiladigan ushbu vazifalar uning nafaqat xo'jalik mablag'lari (aktivlari) va mablag'lar manbalari (passivlar) hamda xo'jalik jarayonlarini (ta'minot, ishlab chiqarish, realizatsiya) ro'yxatga oluvchi va axborotlarni saqlovchi tizim ekanligidan dalolat beradi. Uning asosiy maqsadi – korxonada iqtisodiyotini boshqaradigan tizimni ishonchli, turli pog'onalaridagi boshqaruvchilarni tushunarli hisob-iqtisod axborotlari bilan ta'minlashdan iborat.

Boshqaruv tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini qaror toptirish va rivojlantirish butun buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish, jumladan buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlarini joriy qilishi bilan chambarchas bog‘liq.

Buxgalteriya hisobi boshqaruv tizimida quyidagi funksiyalarni bajaradi (2.3-rasm).

2.3-rasm. Korxonaning moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish tizimida buxgalteriya hisobining funksiyalari

1. Axborot (boshqaruv tizimini axborot bilan ta'minlash) funksiyasi. Buxgalteriya hisobining boshqaruv tizimi va bozor munosabatlarini rivojlantirishdagi asosiy funksiyalaridan biri axborot bilan ta'minlash funksiyasi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi bosqichida o'z vaqtida olinadigan haqqoniy iqtisodiy axborot-larning roli va ahamiyati kuchaymoqda.

Buxgalteriya hisobi tizimi har xil boshqaruv obyektlariga – korxonalar xizmatlari, uning bo'linmalari menejerlariga haqiqiy axborotlarni yetkazib beruvchi muhim manba bo'lib, ular ushbu axborotlardan foydalangan holda tegishli boshqaruv qarorlarini ishlab chiqadilar va qabul qiladilar.

Hisob-kitoblar ko'rsatishicha, iqtisodiy axborotlar umumiy hajmining 70%idan oshig'i buxgalteriya axborotlari ulushiga to'g'ri keladi.

Aynan buxgalteriya hisobi tizimi korxonalar mablag'lari va manbalarining ahvoli hamda harakati, xo'jalik jarayonlari, korxonalar moliyaviy natijalari to'g'risida umumlashgan (sintetik), batafsil (analitik) axborotlarni aks ettiradi va to'playdi.

Buxgalteriya axborotlari operativ va statistik hisobda, rejalashtirishda, istiqbolni belgilash (prognozlash)da, korxonada faoliyati taktikasi hamda strategiyasini ishlab chiqishda va boshqalarda keng qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida buxgalteriya hisobi axborotlariga haqqoniylik (obyektivlik), ishonchlilik, o'z vaqtidalik va tezkorlik kabi talablar qo'yiladi. Lekin boshqaruv tizimini takomillashtirish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va munosabatlarni erkinlashtirishning hozirgi bosqichida buxgalteriya hisobi oldiga qator yuqori talablar qo'yilmoqda. Hisob axborotlari yuqori samarali bo'lishi, mulk egalari, investorlar va qo'shma korxonalarni tashkil etish hamda faoliyat ko'rsatishida ishtirok etadigan xorijlik hamkorlarning talablarini qondiradigan bo'lishi lozim. Bu buxgalteriya hisobi axborotlarida eng kam ko'rsatkichlar bo'lib, ammo turli boshqaruv pog'onalaridagi eng ko'p undan foydalanuvchilar talablarini qondirishi lozim. Shuningdek, buxgalteriya axborotlari eng kam mehnat va vaqt sarflangan holda shakllanishi zarur.

Buxgalteriya hisobining axborot sig'imi eng katta bo'lgan uchastkalariga xodimlar bilan mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblar, tovar-moddiy zaxiralarini hisobga olish, ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, tayyor mahsulotlar va ularni sotishni hisobga olish kabilar misol bo'ladi.

Masalan, xodimlar bilan mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblarni hisobga olishga doir axborotlar jami hisob axborotlarining 25-30 foizini tashkil etadi. Shu tufayli hisob-kitoblar, mehnat va ish haqini tahlil qilish hamda mehnat resurslarini boshqarish uchun yetarli axborot bazasi yaratilgan.

Kompyuterlar va boshqa tashkiliy-texnik vositalardan, buxgalter, iqtisodchi, tahlilchi, auditorlarning avtomatlashtirilgan ish o'rinlaridan foydalanish imkoniyatlari mavjud bo'lgan hozirgi sharoitda hisob va tahliliy axborotlar, shu jumladan mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar hajmining o'sishi emas, boshqaruvning turli bosqichlarida tegishli qarorlarni tayyorlash, asoslash va qabul qilish uchun ulardan foydalanish sifati muhim nazariy va uslubiy masala bo'lib hisoblanadi. Kompyuterlardan foydalanish va avtomatlashtirilgan ish o'rinlarining faoliyat ko'rsatishi istalgan darajadagi batafsil va istalgan vaqt oralig'i uchun mehnat ko'rsatkichlarini olish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Olingan axborotlarning pirovard natijasi korxonada xodimlarining ish sifati yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish, yuqori moliyaviy natijalarga erishishga safarbar qilishdan iborat.

Qo'yilgan maqsad, hal etiladigan vazifalar doirasi axborotdan foydalanuvchi bo'linmalar, boshqariladigan obyekt darajasiga ko'ra hisob va tahliliy axborotlarni ularning eng yuqori va eng past qismlarga bo'lish zarur. Har bir axborot turini boshqaruv obyektlari va berish muddatlari bo'yicha tabaqalashtirish kerak.

Axborotlar davriyligi ham turlicha bo'lishi mumkin: smena, sutka, hafta, dekada, oy, chorak va boshqalar.

2. Nazorat funksiyasi – iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va bozor munosabatlarini erkinlashtirish, turli mulkchilik shakllarining mavjudligi sharoitlarida buxgalteriya hisobining nazorat qilish funksiyasi kuchaymoqda. Bunga uning shakl va uslublarini takomillashtirish, buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlarini joriy qilish, hisob ishlarini kompyuterlashtirish, buxgalter, iqtisodchi va tahlilchi-larning avtomatlashtirilgan ish o'rinlari imkoniyatlaridan keng foydalanish sabab bo'lmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish turli mulkchilik shakllarining mavjudligi, xo'jalik yurituvchi subyektlar huquqlarining kengaytirilishi, xalq xo'jaligida moliyaviy nazorat tizimining mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish xarajatlari ustidan nazoratning pasaytirilishini bildirmaydi. Aksincha, moliya-hisob markazi (MHM), vazirlik va davlat idoralarining nazorat va taftish xizmatlari, banklar, auditorlik tashkilotlar va soliq inspeksiyasi xodimlari yangicha xo'jalik yuritish uslublariga tayangan holda barcha resurslardan oqilona foydalanish ustidan kuchli nazorat o'rnatishlari lozim. Buxgalteriya hisobining yagona yaxlit tizimida nazorat qilish funksiyasining roli kuchaymoqda va yanada ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, korxonalar ma'muriyati yoki mulkdorlarga nafaqat o'z korxonalarining moliyaviy ahvolini bilish, balki raqobatchi korxonalarining hamda hamkorlarining moliyaviy ahvolini, to'lov layoqatini bilish zarur.

Buxgalteriya hisobining maxsus usullari va amallari yordamida nazoratning uchta turi yuritiladi: *dastlabki nazorat* – xo'jalik muomalasi sodir bo'lgungacha; *joriy nazorat* – xo'jalik muomalasini amalga oshirish; *keying nazorat* – muomala sodir bo'lganidan so'nggi.

Nazorat qilish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- ishlab chiqarilgan, jo'natilgan va sotilgan mahsulotlarning hajmi bo'yicha reja va shartnomalarning bajarilishi;
- korxonalar mulklarining saqlanishini ta'minlash;

– moddiy xomashyo, yoqilg‘i-energetika, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanish;

– asosiy vositalar, amortizatsiya fondi va boshqa fondlardan foydalanish;

– mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan haqiqiy xarajatlarni shakllantirish va ishlab chiqarilgan mahsulotlar (bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar) tannarxini hisoblash;

– realizatsiya qilingan mahsulot(ish va xizmat)larning to‘la tannarxini shakllantirish;

– turli xarajat smetalarining bajarilishi (masalan, vakillik xarajatlari, tijorat va reklama xarajatlari);

– korxonaning turli ichki xo‘jalik bo‘linmalari faoliyati: ishlab chiqarish sexlari, uchastkalari va sh.o‘.;

– moliya bozorida ishtirok etish bilan bog‘liq muomalalar bo‘yicha (aksiyalar, obligatsiyalar va sh.o‘.);

– korxonada faoliyatining moliyaviy natijalarini shakllantirish va soliqqa tortiladigan bazani hamda taqsimlanmagan foyda(qoplanmagan zarar)ni aniqlash;

– mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirish;

– shubhali qarzlarni bo‘yicha rezervlar va boshqa maxsus fondlarni yaratish hamda ularning ishlatilishi;

– korxonaning moliyaviy ahvoli hamda raqobatchi korxonalar to‘g‘risida ma‘lumot to‘plash;

– moliyaviy hisobot va boshqa turdagi hisobotlarni tuzish.

Hisob jarayonining axborotlarni to‘plash, o‘lchash, ro‘yxatga olishdan tortib, to‘zarur bo‘lgan oraliq, natijaviy va hisobot ko‘rsatkichlarini olish bilan yakunlanadigan barcha bosqichlarida kompyuter va boshqa tashkiliy-texnik vositalardan foydalanish buxgalteriya hisobining boshqaruv tizimidagi nazorat funksiyasini kuchaytirishga doir vazifalarni bajarishga yordam beradi.

Korxonada mablag‘larining butun doiraviy aylanishi, ularning vujudga kelish manbalari va xo‘jalik jarayonlari buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Sifatli hisob axborotlari ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida nazorat o‘rnatish, zarur bo‘lganda korxonada va uning bo‘linmalari faoliyatining butun tafsilotini nazorat qilish, uni tahlil qilish va ushbu axborotlar asosida boshqaruvning barcha pog‘onalarida tegishli

boshqaruv qarorlarini tayyorlash, asoslash va qabul qilishga imkoniyat yaratadi.

Bosh buxgalter, moliya hisob markazi xodimlari tegishli bo'linmalar (yordamchi ishlab chiqarish jamoalari va boshqalar)ning rahbarlari hamda xodimlari bilan birgalikda quyidagi sohalarni nazorat qiladi:

- tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish va chiqarish bo'yicha belgilangan qoidalarga rioya qilinishi;

- bozor munosabatlari amal qilayotgan sharoitda qo'llanilayotgan baholarning to'g'riligi va asoslanganligi;

- barcha asoslar bo'yicha ish haqi hisoblash, hisoblangan ish haqidan ushlanadigan summalar (daromad solig'i, kasaba uyushmasiga a'zolik badali, pensiya fondiga ajratmalar va boshqalar) ning to'g'riligi;

- tarif setkalari, lavozim maoshlarini qo'llashning to'g'riligi, shtat, moliya va kassa intizomiga qat'iy rioya qilish;

- pul mablag'lari, tovar-moddiy zaxiralar, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, hisob-kitoblar va majburiyatlarni inventarizatsiya qilish qoidalariga rioya qilinishi;

- belgilangan muddatlarda debitor qarzlarning undirish va kreditor qarzlarning qaytarilishi, to'lov intizomiga rioya qilinishi;

- har xil kamomadlar, yo'qotishlar, debitor qarzarlar va boshqa summalarni hisobdan o'chirishning qonuniyligi;

- soliqqa tortiladigan bazani hisob-kitob qilishning to'g'riligi;

- sof foydani aniqlash, aksiyadorlarga to'lanadigan dividendlarni hisob-kitob qilish va o'z vaqtida to'lashning to'g'riligi;

- taqsimlanmagan foyda, foydaning jamg'arilishi hamda ishlatilishning to'g'riligi.

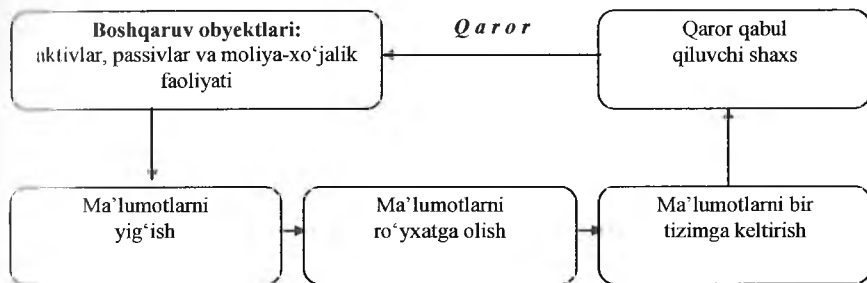
3. Mulkning saqlanishini ta'minlash funksiyasi. Bu funksiya buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish va uning nazorat funksiyasini kuchaytirish bilan chambarchas bog'liq. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, ushbu funktsiyani amalga oshirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur: jihozlangan omborxonalar, binolari, nazorat va o'lchash asboblari, o'lchagich idishlar va boshqalar.

Iqtisodiy islohotlarning chuqurlashtirilishi va bozor munosabatlarning erkinlashtirilishi, mulkdorlar sonining ko'payishi, tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi sharoitida buxgalteriya hisobining ushbu funksiyasi yanada rivojlanmoqda. Buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlari negizida, ilmiy asoslangan holda tashkil etilgan hisob

tizimi nafaqat kamomad va o'g'riliklarni aniqlash, uyushgan jinoyatlarni ochib tashlash, balki ularning oldini olishga ham imkon yaratadi.

4. Uzviy aloqa funksiyasi. Buxgalteriya hisobining uzviy aloqa funksiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, busiz boshqaruv tizimining faoliyati ma'nosini yo'qotadi. Keng ko'lamda kompyuterlashtirilgan sharoitda faoliyat ko'rsatadigan tizimli buxgalteriya hisobi boshqaruv xodimlarini korxonada va undagi bo'linmalarining ma'lum davr ichidagi faoliyati to'g'risida, xo'jalik mablag'lari, ularning vujudga kelish manbalari va korxonaning majburiyatlari haqida, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, buyurtmachilar, banklar, soliq inspeksiyasi, investorlar va boshqa xorijiy hamkorlar bilan o'zaro munosabatlar to'g'risida, moliyaviy natijalarni shakllantirish, foydaning ishlatilishi va jamg'arilishi to'g'risida, mulkdorlar (aksiyadorlar, paychilar, ta'sischi va h.k.) bilan munosabatlar to'g'risida haqiqiy ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Ko'rsatkichlarning haqiqiy miqdorini aks ettiradigan buxgalteriya axborotlari yordamida uzviy aloqadan foydalangan holda biznes reja ko'rsatkichlari, standartlar, norma va normativlar, smetalar bajarilishi, barcha turdagi resurslardan oqilona foydalanish ustidan nazorat o'rnatiladi, har xil kamchiliklar bartaraf etiladi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va ularning safarbar etilish hamda ishlatilish darajasi aniqlanadi (2.4-rasm).

2.4-rasm. Buxgalteriya hisobining "uzviy aloqa" funksiyasining vujudga kelish jarayoni

Buxgalteriya hisobi tizimi boshqaruvni uzviy aloqa orqali har qanday darajada axborot bilan ta'minlay oladi. Boshqa hech qanday tizim ushbu vazifani bajara olmaydi.

Uzviy aloqa funksiyasi, odatda, asosan dastlabki hujjatlardan olinadigan, turli xil tashuvchilardagi birlamchi axborotlarni shakllan-tiradi.

Masalan, mehnatga haq to'lash to'g'risidagi ishbay naryadlarda mavjud bo'lgan axborotlar, ham bajarilgan ishlarning haqiqiy hajmini hisobga olish uchun, ham ma'lum davr ichidagi rejalashtirilgan har bir tadbir bo'yicha rejadan chetga chiqishlarni aniqlash uchun ishlatiladi.

5. Tahlil funksiyasi xo'jalik yurituvchi subyektlar moliya-xo'jalik faoliyatini va uning natijalarini tahlil qilishdan iborat. Axborotdan foydalanuvchilar (ichki va tashqi) hisob-iqtisodiy axborotlarga asosan xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy holati, to'lov layoqati, chetdan kapital jalb qilishi, ichki va tashqi munosabatlari, faoliyat samaradorligi, rivojlantirish istiqbollari va hokazolar to'g'risida zarur ma'lumotlarni olishga intiladilar. Boshqaruv maqsadlari uchun resurslarning barcha turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlari, foydaning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi hamda shunga o'xshashlar tahlil qilinishi lozim. Tahlil jarayonida haqiqiy ko'rsatkichlar, reja, normativ, smeta ko'rsatkichlari bilan taqqoslanib, tafovut sabablari aniqlanadi. Demak, operativ boshqaruv, boshqaruv qarorlarini tayyorlash, asoslash va qabul qilish hamda korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini prognozlashda buxgalteriya hisobi tahliliy funksiyasining ahamiyati beqiyosdir.

6. Tarbiyaviy funksiyasi. Buxgalteriya hisobi chuqur nazariya, me'yoriy-huquqiy baza, puxta uslubiy ta'minot bilan birga axloqiy jihatlari (buxgalterlik etikasi) ham asoslanadi. Shu bois, xalqaro amaliyotda «professional buxgalterlarning axloq kodeksi» amal qiladi. Buxgalterlar o'z faoliyatida ushbu kodeks normalariga rioya qilishlari lozim.

2.3. Buxgalteriya hisobini yuritishga qo'yiladigan asosiy talablar

Hisob yuritish oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun u ma'lum talablarga javob berishi kerak. Bular: *xo'jalik muomalalarini hujjatlar bilan rasmiylashtirish, hisob ko'rsatkichlarining reja ko'rsatkichlari bilan taqqoslanuvchanligi, to'liqlik, o'z vaqtidalik, aniqlik, muhimlik, bir-biriga zid bo'lmaslik, tushunarlilik va soddalik, tejamlilik hamda oqilonalik.*

Xo'jalik operatsiyalarini hujjatlar bilan rasmiylashtirish talabi O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunining 14-moddasi 1-bandi bilan mustahkamlangan bo'lib, unga muvofiq har bir

xo'jalik muomalasi dastlabki hujjat bilan rasmiy-lashitirilishi lozim. Dastlabki hujjatning yo'qligi xo'jalik muomalasi sodir bo'lmaganligini bildiradi. Agar biron-bir xo'jalik muomalasi hisobda aks ettirilmaganligi aniqlansa, bu hisob ma'lumotlarini ataylab yoki bilmasdan buzib ko'rsatish, yoki hisobning alohida hodisalarga (masalan, tovar-moddiy boylklarning tabiiy kamayishi oqibatida yo'qolishi) ta'sir ko'rsata olmasligi deb qaraladi.

Xo'jalik muomalasi faktining o'zi hisobda korxonada boshqaruvidagi xo'jalik jarayonining ma'lum vaqt oralig'ida sodir bo'lib, uning natijasida mablag'lar va manbalar tarkibi, ularning o'zgarishi tasdiqlanadi. Vaqt omili muayyan xo'jalik muomalasining mohiyatini qat'iy belgilangan paytda axborotning kirishi va chiqishi bir vaqtda ochib berishga imkon beradi. Shu bilan bir vaqtda ikki yoqlama yozuvning mohiyatidan kelib chiqadigan, boshqa bir masala ham hal bo'ladi. Bu shunday xo'jalik muomalasini ro'yxatga olish sanasida buxgalteriya hisobining muhim funksiyasi – nazoratni ta'minlaydi.

Hisobning oldiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri bu ***biznes-reja va hisobot ko'rsatkichlarining taqqoslanuvchanligi*** bo'lib, u ham buxgalteriya hisobining nazorat funksiyasini ta'minlaydi. Bunday taqqoslanuvchanlik bo'lmasa, rejaning bajarilishini nazorat va tahlil qilish, uni oshirib bajarish imkoniyatlarini izlab topish mumkin emas.

To'liqlik boshqaruv ehtiyojlarini qondirish uchun zarur hajmdagi hisob axborotlarini pul o'lchovida shakllantirishni taqozo etadi.

Hisob axborotlarining to'liqligi aktivlar va majburiyatlarning inventarizatsiya ma'lumotlari bilan tasdiqlangan, hisobot davridagi barcha xo'jalik muomalalarining hisobda aks ettirilishi bilan ta'minlanadi. Keraksiz axborotlar axborot olish jarayonini murakkablashtiradi, buxgalteriya hisobini yuritish jarayonini chalkashtiradi. Hisobot ko'rsatkichlarining shaffofligini pasaytiradi va natijada boshqaruv hamda nazorat samaradorligini pasaytiradi.

O'z vaqtidalik axborotlarni boshqaruv apparati va tashqi foydalanuvchilarga «*bir zumda*» yetkazishni nazarda tutadi. Olinadigan axborotlarning sodir bo'lgan xo'jalik muomalalaridan vaqt bo'yicha orqada qolishi boshqaruv jarayoniga o'z vaqtida ta'sir ko'rsatishga to'sqinlik qiladi va bunday axborotlar amalda keraksiz bo'lib qoladi.

Ayni vaqtda axborotlarning o'z vaqtidaligi ularning foydaliligini kafolatlamaydi. Shu munosabat bilan mazkur talab e'lon qilinadigan

moliyaviy hisobotning ajralmas xususiyati bo'lishi lozim. Faqat shundagina foydalanuvchilar uchun bunday axborotlar naf keltiradi.

Aniqlik buxgalteriya hisobiga azaldan xos bo'lib, uning ajralib turuvchi xususiyati – xo'jalik muomalalarining mas'ul shaxslar tomonidan hujjatlashtirilishi va uzluksiz ro'yxatga olib borilishidan kelib chiqqan.

Buxgalteriya axborotlarining **aniqligi** ularning **muhimligi** bilan bevosita bog'liq. **Muhimlik** bozor iqtisodiyotiga o'tgandan so'ng vujudga kelgan. Hozirgi paytda ushbu talab, agar muhimlik darajasi axborotdan foydalanuvchilar tomonidan qaror qabul qilinishiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydigan bo'lsa, tan olinadi va qabul qilinadi. Bunda moliyaviy hisobotning ataylab yoki bilmasdan chalkashtirilishi ahamiyatga ega emas. Bunday hisobotga asoslanib xato xulosa qiladigan yoki qaror qabul qiladigan, malakali axborotdan foydalanuvchiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan, uning ko'lami muhim hisoblanadi. Xato xulosalarni qabul qilishga hisob axborotlarining hajmi juda katta bo'lishi ham, juda kichik bo'lishi ham sabab bo'lishi mumkin. Birinchi holatda axborotlarning keragidan oshiqchaligi va ma'lumotlarning nomuvofiq-ligi oqibatida ularning muhimligini baholash imkoni yo'qligi natijasida ularning foydaliligi yo'qoladi.

Ikkinchi holatda zarur axborotlarning yetishmasligi oqibatida axborotdan foydalanuvchi o'z tadbirkorlik faoliyatining barcha segmentlarini puxta rejalashtira olmaydi.

Shunday qilib, har ikkala holatda ham natija bir xil, ya'ni asoslanmagan qarorlar qabul qilinadi.

Muhimlikni aniqlashda kamchiliklarni pasaytirish uchun elektron hisoblash mashinalaridan foydalangan holda har xil variantlarni ishlab chiqish va keyinchalik ularni aniq qarorlar qabul qilish chog'ida taqqoslash mumkin.

Bizning fikrimizcha, buxgalteriya axborotlarining muhimligi, ularning ahamiyatligi to'g'risidagi talabni O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini normativ-huquqiy tartibga soladigan tizimdagi me'yoriy hujjatlarga ham kiritish zarur. Jumladan, «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunning 22-moddasiga quyidagi tahrirda o'zgartirish kiritish maqsadga muvofiq: «Yillik moliyaviy hisobotga tushuntirish xati xo'jalik yurituvchi subyekt, uning moliyaviy ahvoli, hisobot yili va undan oldingi yillar ma'lumotlarining taqqoslanuvchanligi, baholash metodlari va moliyaviy hisobotning ahamiyatli moddalari to'g'risidagi muhim axborotlarni o'z ichiga olishi lozim».

Shuningdek, moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari uchun muhimlik darajasi nisbiy ko'rsatkich ko'rinishida tegishli buxgalteriya hisobi milliy standartlarida ham (№1 BHMS «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot», №5 BHMS «Buxgalteriya balansi». №23 BHMS «Qayta tash-kil etishni amalga oshirish», «Moliyaviy hisobotni to'ldirish qoidalari» (O'zR MV 27.12.2002-y. 140-sonli buyrug'ining 7-ilovasi) va b.) keltirish zarur.

Moliyaviy hisobotga tushuntirish xatida aktivlar, majburiyatlar, daromadlar, xarajatlar va xo'jalik muomalalari alohida ochib berilishi lozim, chunki bularni bilmasdan, manfaatdor axborotdan foydalanuv-chilar xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy ahvolini yoki uning moliya-xo'jalik faoliyati natijalarini to'g'ri baholay olmaydilar.

Moliyaviy axborot ahamiyatiligining ko'lamidan qat'i nazar, mazkur talab faqat uning manbasi tegishli foydalanuvchilar bilan amalga oshirilishi mumkin.

Ma'lumotlarning *bir-biriga zid bo'lmaslik* talabi mablag'lar yoki manbalarning alohida turlari bo'yicha joriy hisob ma'lumotlari hamma vaqt, har oying birinchi sanasiga, ularni umumlashtiruvchi hisob obyektining oborotlari va qoldig'iga mos kelishi lozimligidan kelib chiqadi.

Tushunarlilik va soddalik hisob axborotlarini boshqaruv maqsadlari uchun to'g'ridan-to'g'ri, zarur hollarda guruhlangan holda foydalanish imkoniyatidan kelib chiqadi.

Tejamlilik va oqilonalik buxgalteriya hisobi boshqaruv funksiyasini amalga oshirishi uchun muhim talab hisoblanadi.

Mazkur talabning mazmuni axborotni olish xarajatlarining qiymati hamma vaqt ushbu axborotlardan foydalanishdan kutilayotgan natijalar qiymatidan past bo'lishini bildiradi. Aks holda bunday vaziyat buxgalteriya apparatining unga yuklatilgan funksiyalarni uddalay olmayot-ganligi deb baholanadi. Ayni vaqtda buxgalteriya hisobini soddalash-tirish uni oqilona tashkil etishning muhim yo'nalishi sifatida amaldagi me'yoriy hujjatlarning majburiy talablaridan chetga chiqmasligi lozim.

2.4. Buxgalteriya hisobining asosiy prinsiplari

Buxgalteriya hisobi axborotlarini hisobning boshqa turlarida shakllanadigan axborotlar bilan qiyoslaganda farq qiladigan belgilari uning asosiy prinsiplariga tayanadi. Ularga asoslangan holda har bir xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ma'lum mahsulot, ish va xizmatlar bozorida o'zining moliya-xo'jalik strategiyasi ishlab chiqiladi.

Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunning 3-moddasiga muvofiq buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillari quyidagilar:

- uzluksizlik;
- ishonchlilik;
- qiyoslanuvchanlik.

Har bir prinsipning mohiyatini ochish uchun ularga batafsilroq to'xtalib o'tamiz. Demak,

Uzluksizlik. Uzluksizlik prinsipi keng ma'noda chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lib, hayotning bardavomligi, uzluksiz, yangi sifat bosqichlarida davom etaverishini bildiradi. Bu mazmun ramziy ma'noda buxgalterlarning xalqaro gerbida Bernulli egri chizig'i ko'rinishida ham o'z ifodasini topgan(2.5-rasm). Ushbu egri chiziq Bernulli vafotidan so'ng uning qabr toshiga ham o'yib tushirilgan.

Bernulli egri chizig'i – hisob insoniyat tarixining ibtidosidayoq paydo bo'lib, to yerda hayot bor ekan mangu qolishini, uzluksiz davom etishini bildiradi.

Buxgalteriya hisobining uzluksizligi esa korxonaning butun faoliyati davomida sodir bo'ladigan barcha xo'jalik operatsiyalari tasdiqlangan qoida va buxgalteriya hisobi hamda hisobotining me'yorlari asosida tuzilib, qayd qilib borilishini talab etadi.

Quyosh – buxgalteriya hisobi xo'jalik faoliyatini yoritadi;

Tarozi – balans, ya'ni muvozanat, tenglik ramzi;

Bernulli egri chizig'i – hisob insoniyat tarixining ibtidosidayoq paydo bo'lib, to yerda hayot bor ekan mangu qolishini bildiradi.

sh i o r :

Science – fan,

Conscience – ishonch,

Independance – mustaqillik.

2.5-rasm. Buxgalterlarning xalqaro gerbi

Ishonchlilik. Avvalo, buxgalterlar tomonidan ilmiy, nazariy bilimlarning amaliyotda vijdonan qo'llanilishi xo'jalik yurituvchi

subyektlar faoliyatining ishonchli bo'lishini ta'minlaydi. Buxgalterlik amaliyotida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma'lumotlari ishonchli, ya'ni haqqoniy holatni aks ettiradigan bo'lishi lozim. Aks holda buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga olib kelishi mumkin.

Demak, axborotlar ishonchliligi dastlabki hisob hujjatlarini yuritish va buxgalteriya hisobi registrlarini to'lg'azishdan to buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning boshqa shakllarini taqdim etishgacha bo'lgan butun buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishning asosiy prinsipi hisoblanadi.

Qiyoslanuvchanlik, aniqrog'i ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi.

Keng ma'noda, qiyoslash tushunchasining falsafiy-gnoseologik mazmuni A.Eynshteynning «Nisbiylik nazariyasi» bilan ham bog'liq. Qiyoslash biror bir buyum, hodisa yoki voqeani boshqasi bilan qiyoslaganda undagi miqdor va sifat o'zgarishini tavsiflash uchun zarur.

Ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi prinsipi, birinchidan, korxonada faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarning boshqa korxonalar faoliyati to'g'risidagi o'xshash axborotlar bilan qiyoslanuvchanligini bildiradi. Qolaversa, muayyan korxonada qo'llanilayotgan buxgalteriya hisobi metodlarida izchillik saqlanishi va shu bilan birga uning bir qancha hisobot davrlaridagi faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarning qiyoslanuvchanligini ham ta'minlaydi.

Ushbu prinsip tegishli axborotdan foydalanuvchilarga korxonada samaradorligi va moliyaviy holati rivojlanishining borishini aniqlashda yordam beradi. Chunki, ular turli xil korxonalarning moliyaviy hisobotlarini taqqoslash imkoniyatlariga ham ega bo'lishlari lozim. Ayni paytda ko'rsatkichlar qiyoslanuvchanligi zarurati unifikatsiyalangan hisob standartlarini kiritishga to'siq bo'lmasligi lozim.

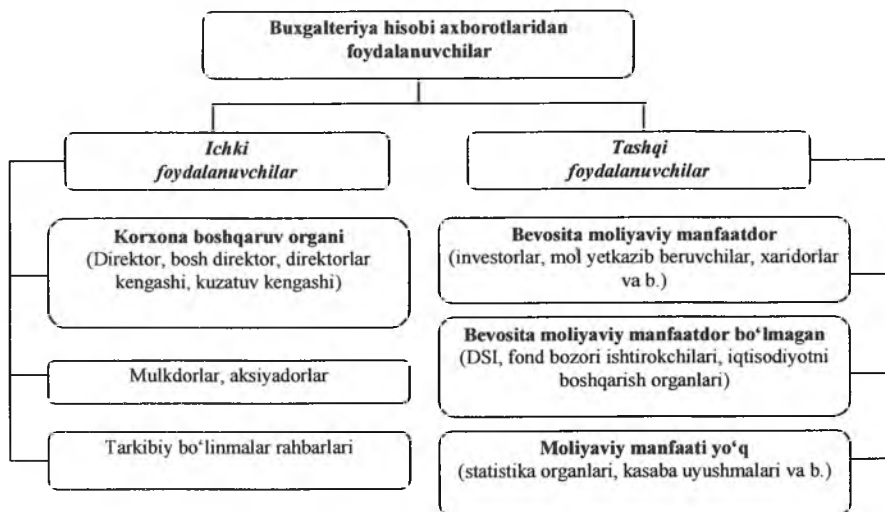
Buxgalteriya hisobining yuqorida ko'rib chiqilgan prinsiplari(1.8), talablari(1.7) va yuritish usullari uning metodologik asosini tashkil etib, tegishli obyektlarga nisbatan qo'llaniladi. Uning negizini buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS), boshqa normativ hujjatlar va metodik ko'rsatmalar tashkil etadi.

2.5. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar

Buxgalteriya hisobi o'ziga xos xususiyatlari tufayli ko'p hollarda «biznesning tili», rivojlangan bozor ishtirokchilarining muloqot qiladigan

umumiy tili deb e'tirof etiladi. Tegishli axborotlar ulardan foydalanuvchilarga buxgalteriya hisobi tilida, ya'ni tadbirkorlar «o'qiy oladigan» tilda yetkaziladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt to'g'risidagi axborotlarga qiziquvchi istalgan yuridik yoki jismoniy shaxs moliyaviy hisobotdan foydalanuvchi deb tan olinadi. Shu munosabat bilan hisob axborotlaridan foydalanuvchilar doirasining manfaatlari shakllanadi. Mazkur foydalanuvchilar doirasi yetarli darajada barqaror bo'lishiga qaramasdan, ularning axborotlarga talabi har xil. Farqlar eng avvalo manfaatlar xilma-xilligidan kelib chiqadi. Birovlarni mazkur xo'jalik yurituvchi subyektga qo'yilgan kapitaldan olinadigan daromad qiziqтира, boshqalarni – ushbu daromadni soliqqa tortish, uchinchi birovlarini – sarflangan mehnatga to'liq va o'z vaqtida haq to'lash hamda boshqa shu kabilar qiziqтира. Hisob axborotidan foydalanuvchilar talablarining xilma-xilligi foydalanuvchilarning tarkibi bilan ham bog'liq (2.6-rasm).

Buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari umumiy konsepsiyasiga muvofiq hisob axborotlaridan foydalanuvchilar: xizmatchilar, mol yetkazib beruvchilar, kreditorlar, investorlar, xaridorlar, hukumat, jamoatchilik hisoblanadi.

2.6-rasm. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilarning turkumlanishi

Bunday axborotdan foydalanuvchilar ikkita katta guruhga: *ichki foydalanuvchilar* va *tashqi foydalanuvchilarga* bo'linadi.

Birinchi guruh *ichki foydalanuvchilarni* tashkil etadi. Keng ma'noda ularga korxonada ma'muriyati, uning menejerlari va nihoyat korxonada xodimlari kiradi. Korxonada ma'muriyati boshqaruv qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida: biznes-reja tuzish, nazorat va boshqaruv funksiyasining o'zining samaradorligini baholashda hisob axborotlaridan foydalanadi.

Ma'muriyatning barcha xatti-harakatlari korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Shuning uchun buxgalteriya zarur ma'lumotlarni tayyorlagan holda javob berishi lozim bo'lgan savollarning mazmuni: ishlab chiqarish quvvatlarining materiallar bilan ta'minlanganlik darajasini, mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar holatini, ayrim turdagi materiallarni hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxining qanday shakllanayotganligini, debitor va kreditor qarzlari o'zgarishining holatini va boshqalarni ko'rsatadi. Korxonada xodimlariga hisob axborotlari korxonaning moliyaviy barqarorligi to'g'risidagi holatni ochib beradigan, eng avvalo, ish haqining, ijtimoiy to'lovlarning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi, ishlab chiqarishda kelajakdagi bandlik istiqbollari doirasida zarur.

Axborotdan foydalanuvchilarning ikkinchi guruhi *tashqi foydalanuvchilar* bo'lib, ular o'z navbatida uchta kichik guruhga bo'linishi mumkin.

1. Bevosita moliyaviy manfaatdor.
2. Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lmagan.
3. Moliyaviy manfaatsiz.

Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilar – bu qarz beruvchilar, kreditorlar, mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar, bo'lg'usi aksiyadorlar, ularning konsultantlari.

Tashqi foydalanuvchilarni eng avvalo qo'yilgan kapitalning qoplanishi qiziqtiradi: qarzlari qaytarilishi, foizlarni ham qo'shgan holda; tovarlar shartnoma bahosining to'lanishi; dividendlarning olinishi; ishbiarmonlik aloqalarini yo'lga qo'yishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligi va h.k.. Mol yetkazib beruvchilar va boshqa tijorat kontragentlari sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar uchun pul mablag'larining o'z vaqtida olinishi to'g'risida shakl-shubhasiz xulosaga kelishga imkon beradigan hisob axborotlarini olishdan manfaatdordirlar.

Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lmagan tashqi foydalanuvchilar – bu birinchi navbatda soliq organlari. Ularning asosiy vazifasi soliqlar va boshqa to'lovlar (bojxona to'lovlari, jarimalar va boshqalar)ni yig'ishdan iborat.

Moliya bozorining ishtirokchilari – investorlarni emitent qimmatli qog'ozining daromadliliigi (kotirovkasi), asosan aksiya sotib olish bilan bog'liq risk (tavakkalchilik) darajasi qiziqtiradi. Aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarning sotilish va sotib olinish bahosi o'rtasidagi farqqa, vositachilik xizmatlari ko'rsatishda uning ishtirokchilari o'z moliyaviy natijalarini shakllantiradi. Emitentning qimmatli qog'ozlariga bo'lgan talab va taklif uning moliyaviy barqarorligiga bog'liq holda aniqlanadi. Moliya bozorining professional ishtirokchilari, moliyaviy barqarorlik darajasini, mulkdorlarning fond birjasida ro'yxatga olingan va e'lon qilingan moliyaviy hisobotlaridagi ma'lumotlar asosida aniqlashlari mumkin.

Davlat organlari – bu mamlakat iqtisodiyotini boshqaruv organlari (Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi va b.) bo'lib, ular hisob va moliyaviy axborotlarni milliy iqtisodiyotning tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishlarning rivojlanishini bashorat qilish, nisbatlarni va o'sish sur'atini aniqlash, yalpi daromadni hisob-kitob qilish va boshqa shunga o'xshash statistik ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilishga zarur bo'lgan me'yorda o'rganish bilan shug'ullanadilar.

Moliyaviy manfaati bo'lmagan buxgalteriya hisobi axborotidan foydalanuvchilar guruhiga auditorlik tashkilotlari, kasaba uyushmalari, yollangan shaxslar, davlat muassasalari va shu kabilarni kiritish mumkin.

Kasaba uyushmalari xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini uning bilan jamoa shartnomasi tuzish yoki muddatini uzaytirish maqsadga muvofiqligi nuqtayi nazaridan o'rganadilar.

Mahalliy davlat muassasalari va aholi korxonalar moliyaviy hisobotlari bilan ularning moliyaviy holati va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni ayrim tumanlar, fuqarolar yig'ini va boshqalar doiralarida hal eta olishlari nuqtayi nazaridan qiziqadilar.

Shunday qilib, hisob axborotlari moliyaviy hisobotda muayyan xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyati natijalarini ko'rsatilgan yo'nalishda ochib berishi uchun, buxgalteriya hisobining butun metodologiyasi axborotdan foydalanuvchilar tomonidan belgilangan maqsadlarni amalga oshirishga qaratilishi lozim. Ayni vaqtda

buxgalteriya axborotlaridan foydalanuvchilar o'rtasida raqobatli muhit mavjud bo'lgan va uning tijorat sirini saqlash obyektiv zarurati, hisob axborotlarining mazmuniga ichki va tashqi foydalanuvchilar tomonidan qo'yiladigan talablardan kelib chiqqan holda bozor iqtisodiyotida buxgalteriya hisobining ikkita turi mavjud: *boshqaruv hisobi va moliyaviy hisob*.

Boshqaruv hisobi ichki foydalanuvchilar–xo'jalik yurituvchi subyektni boshqaruvchi menejerlar uchun axborotlarni tayyorlaydi.

Moliyaviy hisob tashqi foydalanuvchilar uchun axborot taqdim etishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun uning negizida shakllanadigan moliyaviy hisobotda tijorat siri bo'lmaydi va e'lon qilinishidan oldin uning ishonchliligi mustaqil auditorlik tashkiloti tomonidan tekshiriladi.

Nazorat savollari

1. Buxgalteriya hisobining qanday turlari mavjud?
2. Moliyaviy hisobga ta'rif bering.
3. Boshqaruv hisobining ahamiyati nimadan iborat?
4. Soliq hisobi deganda nimani tushunasiz?
5. Buxgalteriya hisobining boshqa fanlar bilan aloqadorligini tavsiflang.
6. Buxgalteriya hisobining maqsadi va vazifalari qanday?
7. Buxgalteriya hisobi boshqaruv tizimida qanday funksiyalarni bajaradi?
8. Buxgalteriya hisobining axborot bilan ta'minlash funksiyasi mazmuni.
9. Nazorat funksiyasining ahamiyati nimadan iborat?
10. Mulklarning saqlanishini ta'minlash funksiyasi qanday vazifalarni bajaradi?
11. Uzviy aloqa funksiyasining mazmuni va ahamiyati nimadan iborat?
12. Tahlil funksiyasining mazmunini tushuntirib bering.
13. Buxgalteriya hisobini yuritish oldiga qanday talablar qo'yiladi?
14. Buxgalteriya hisobining asosiy prinsiplari va ularning mazmuni nimadan iborat?
15. Uzlüksizlik tamoyilining mazmuni qanday?
16. Ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi prinsipi nimani bildiradi?

17. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar va ularning turlarini tavsiflang

Nazorat testlari

1. Buxgalteriya hisobining tarkibiy tuzilishida to'g'ri berilgan javobni toping.

- A) moliyaviy hisob, boshqaruv hisobi, statistik hisob;
- B) moliyaviy hisob, boshqaruv hisobi, soliq hisobi;
- C) operativ hisob, moliyaviy hisob, statistik hisob;
- D) moliyaviy hisob, boshqaruv hisobi, operativ hisob;
- E) ichki xo'jalik hisobi, tabel hisobi, texnik hisob.

2. Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda buxgalteriya hisobining vazifasi nimadan iborat?

- A) xo'jalik faoliyatining salbiy natijalarini bartaraf qilish va muntazam ravishda ichki xo'jalik rezervlarini topish;
- B) xo'jalik muomalalarini yoppasiga ro'yxatga olish;
- C) korxonaning eng muhim aktivlarini va ularning vujudga kelishiga doir kreditor qarzlarni vaqti-vaqti bilan inventarizatsiya qilish;
- D) tegishli mansabdor shaxslarni moddiy va moliyaviy resurslarni ishlatishi bo'yicha muntazam ravishda nazorat qilish;
- E) to'satdan tekshiruv o'tkazish.

3. Buxgalteriya hisobi axborotlari boshqaruvning qaysi funksiyasini bajaradi?

- A) rejalashtirish, nazorat;
- B) nazorat, baholash;
- C) baholash, rejalashtirish;
- D) rejalashtirish, nazorat, baholash;
- E) tahlil, nazorat, axborot.

4. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar guruhi to'g'ri keltirilgan javobni toping?

- A) tashqi, bevosita moliyaviy manfaatdor;
- B) ichki, moliyaviy manfaatdor;
- C) ichki, tashqi;
- D) moliyaviy manfaatdor, moliyaviy manfaatdor bo'lmagan;
- E) bevosita manfaatdor foydalanuvchilar.

5. Korxonada boshqaruv organi hisob axborotlaridan foydalanuvchilarning qaysi guruhiga kiradi?

- A) ichki foydalanuvchilar;
- B) tashqi foydalanuvchilar;
- C) tashqi moliyaviy manfaatdor bo'lmagan foydalanuvchilar;
- D) bilvosita moliyaviy manfaatdor foydalanuvchilar;
- E) bevosita manfaatdor foydalanuvchilar.

6. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan moliyaviy manfaatdor bo'lmagan foydalanuvchilar qaysi javobda berilgan?

- A) bosh direktor, auditorlik tashkiloti;
- B) soliq organlari, investorlar;
- C) investorlar, xaridorlar;
- D) auditorlik tashkilotlari, buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasi, statistika organlari;
- E) bank, kredit uyushmalari.

7. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan moliyaviy manfaatdor foydalanuvchilar qaysi javobda berilgan?

- A) bosh direktor, auditorlik tashkiloti;
- B) soliq organlari, investorlar;
- C) investorlar, xaridorlar;
- D) auditorlik tashkilotlari, statistika organlari;
- E) bank, kredit uyushmalari.

3

Bob

Fan, bu tartibga solingan bilimdir.
G.Spenser

BUXGALTERIYA HISOBINING PREDMETI, OBYEKTлари VA METODI

Ushbu bobni o'rganish natijasida Siz:

- buxgalteriya hisobining predmeti va obyektlari;
- buxgalteriya hisobi predmeti va metodining o'zaro bog'liqligi to'g'risida bilimlarga;
- aktivlarni tarkibi va ishlab chiqarish jarayonidagi funksional roli bo'yicha turkumlash;
- aktivlarni vujudga kelish manbalari va maqsadli tayinlanishi bo'yicha turkumlash;
- xo'jalik jarayonlari va xo'jalik operatsiyalarini tavsiflash ko'nikmalariga ega bo'lasiz.

3-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING PREDMETI, OBYEKTлари VA METODI

3.1. Buxgalteriya hisobi predmeti va obyektlarining ta'rifi

Ma'lumki, u yoki bu sohani o'rganuvchi har bir fan o'z *predmeti*, ya'ni o'rganiladigan obyektlariga va *metodi*, ya'ni shu predmetni o'rganish usullarining ilmiy asoslangan majmuasiga ega bo'lishi lozim. Shuningdek, buxgalteriya hisobi ham iqtisodiy fanlarning mustaqil bir tarmog'i sifatida o'z predmeti va metodiga ega.

Xo'jalik mablag'lari (aktivlar), ularning manbalari (passivlar) va mablag'larning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonidagi doiraviy aylanishi hamda faoliyat natijalari ***buxgalteriya hisobining predmetidir***.

Korxonalar xo'jalik faoliyati amaldagi qonunchilik va tasdiqlangan biznes-rejasiga muvofiq amalga oshirilib, ishlab chiqarishni beto'xtov o'stirishga, mehnat unumdorligini oshirishga, resurslarni juda ham tejab sarflashga, mahsulot sifatini yaxshilash va tannarxini pasaytirishga, foydani ko'paytirish va natijada rentabellikni o'stirishga yordam berishi kerak.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishi uchun zarur mablag'lar va ularning vujudga kelish manbalariga ega bo'lishlari lozim. Mablag'lar va manbalar ta'minot, ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarida sodir bo'ladigan xo'jalik muomalalari ta'sirida o'zgaradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, buxgalteriya hisobi tadbirkorlikni rivojlantirish va biznesni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Lekin buxgalteriya hisobi korxonalar xo'jalik faoliyatining pulda ifodalanadigan qisminigina aks ettiradi. Bu esa buxgalteriya hisobining obyektlarini belgilab beradi.

«Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun»ning 7-moddasiga muvofiq «*Aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar, xarajatlar, foyda, zararlar va ularning harakati bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalari buxgalteriya hisobining obyektlaridir*». Korxonalar o'z xo'jalik faoliyatini amalga oshirishlari uchun zarur mablag'lar, mashinalar,

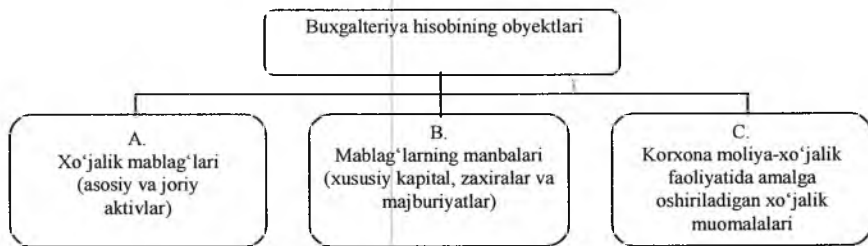
qurilmalar, pul, moddiy boyliklar va boshqalarga ega bo'lishlari kerak. Bu mablag'larning tarkibi va ko'lami korxonalarining xo'jalik faoliyatining yo'nalishi (sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va h.k.) bilan bog'liq bo'lib, ularning biznes-rejalari bilan belgilanadi.

3.2. Mablag'larning tarkibi va ishlab chiqarish jarayonidagi funksional roli bo'yicha turkumlanishi

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun mo'ljallangan xo'jalik mablag'lari korxonaning o'zini, bank krediti sifatida korxonaga olinishi va qarzga olingan bo'lishlari mumkin. Shunga ko'ra ular buxgalteriya hisobida ikki yo'sinda: *birinchidan*, tarkibi, joylashishi va ishlab chiqarish jarayonidagi funksional roli, *ikkinchidan* tashkil to'pish manbalari va qanday maqsadga mo'ljallanganligi bo'yicha turkumlanadi.

Xo'jalik mablag'larining tarkibi va joylashishi bo'yicha hisobga olish korxonaning muayyan mablag'lari (mashinalar, bino va inshootlar, material va mahsulotlar va h.k.) to'g'risida ma'lumot bersa, ularni vujudga kelish manbalari va tayinlanishi bo'yicha hisobda aks ettirish esa, bu mablag'larning xususiy mulk hamda ularning korxonaga birik-tirilganligi yoki vaqtincha ishlatilayotganligi va xo'jalik mablag'lari-ning qanday maqsadlarga mo'ljallanganligini aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, eng umumiy ko'rinishda buxgalteriya hisobi predmetining mazmuni hisob obyektlarining iqtisodiy mohiyati orqali ochib beriladi (3.1-rasm).

3.1-rasm. Buxgalteriya hisobining obyektlari

Xo'jalik mablag'larining tarkibi korxonalar faoliyatining yo'nali-shiga bog'liq (sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va h.k.).

Xo'jalik yurituvchi subyekt aktivlari(mablag'lari)ning tarkibi 3.2-rasmda ko'rsatilgan. Aktivlar mohiyati, tarkibi va joylanishiga ko'ra ikkita guruhga bo'linadi.

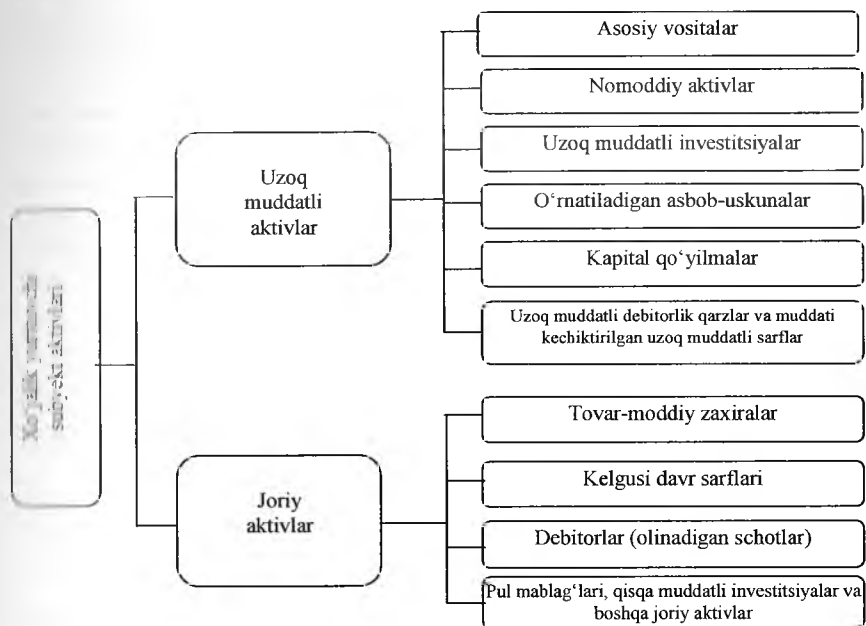
I. Uzoq muddatli aktivlar.

II. Joriy aktivlar.

Quyidagi mezonlarga javob beradigan moddiy aktivlar asosiy vositalar tarkibiga kiritiladi:

a) xizmat muddati 1 yildan oshiq;

b) bitta birligi (komplekti)ning qiymati O'zbekiston Respublikasida belgilangan eng kam ish haqining 50 barobaridan oshiq bo'lgan (sotib olish vaqtida) predmetlar.

3.2-rasm. Korxonalar va tashkilotlarning moddiy aktivlari (mablag'lari)ning turkumlanishi

Asosiy vositalarga yer, yerni obodonlashtirish, binolar, inshootlar, uzatish moslamalari, mebel va ofis jihozlari, kompyuter jihozlari, hisoblash texnikasi transport vositalari, ishchi hamda mahsuldor hayvonlar va hokazo shunga o'xshashlar kiradi.

Asosiy vositalarni hisobga olish uslublari №5-«Asosiy vositalar» nomli BHMSda keltirilgan. (O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazir-ligida 20-yanvar 2004-yil 1299-raqam bilan ro'yxatga olingan).

Uzoq muddatli aktivlarga asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, uzoq muddatli investitsiyalar, o'rnatiladigan asbob-uskunalar, kapital qo'yilmalar va uzoq muddatli debitor qarzlari hamda kechiktirilgan xarajatlar kiradi. Bularning mazmunini tushunish uchun ayrimlariga batafsilroq to'xtalib o'tamiz.

Asosiy vositalar – korxonada xo'jalik faoliyatini yuritishda uzoq davom etadigan vaqt mobaynida, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish yoki ma'muriy va ijtimoiy-madaniy funksiyalarni amalga oshirish jarayonida foydalaniladigan moddiy aktivlardir.

№7-«Nomoddiy aktivlar» nomli BHMSning 7-bandiga muvofiq nomoddiy aktivlar – moddiy-ashyoviy shaklga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan, xo'jalik faoliyatida foydalanish maqsadida nazorat qilinadigan, shuningdek, uzoq vaqt (bir yildan ko'p) ishlatish uchun mo'ljallangan mol-mulk obyektlari. Shuningdek, nomoddiy aktivlar quyidagi talablarga javob berganida aktiv deb olinadi: aktiv ta'rifini qondiradigan; o'lchanadigan; ahamiyatga molik bo'lgan; ishonchli bo'lgan; kelgusida iqtisodiy naf keltiradigan; ajratiladigan, ya'ni uni ishlatiladigan ishlab chiqarishdan alohida foydalanish mumkin bo'lgan hollarda.

Nomoddiy aktivlarga patentlar, litsenziyalar, «nou-xau», savdo markalari, tovar belgilari, sanoat namunalari, dasturiy ta'minot, gudvill, tashkiliy xarajatlar, franshizalar, mualliflik huquqlari, xizmat ko'rsatish belgilari va boshqalar kiradi.

Korxonaning *joriy aktivlariga* tovar-moddiy zaxiralari, kelgusi davr xarajatlari va kechiktirilgan qarzlari, olinadigan schotlar (debitor qarzlari), pul mablag'lari, qisqa muddatli investitsiyalar va boshqalar kiradi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt aktivlari tarkibida joriy aktivlarning ro'yxati keng va xilma-xil bo'lib, ular doimo aylanishda bo'lganligi sababli uzoq muddatli aktivlarga qaraganda nisbatan yuqori likvidli hisoblanadi. Joriy aktivlarning naqd pulga aylantirish oson bo'lgan qismi yuqori likvidli deyiladi.

Ishlab chiqarish sohasidagi mablag'larning ikkinchi qismini mehnat buyumlari tashkil etadi. Bular kishi mehnati yo'naltiriladigan mablag'lardir. Mehnat buyumlari tarkibiga urug'lik ko'chatlar, yem-xashak, yosh chorva mollari va boquvdagi mollar, yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, ehtiyot qismlar, yoqilg'ilar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr sarflari va boshqalar kiradi. Mehnat buyumlari ishlab chiqarish jarayonida qatnashib mehnat vositalaridan farq

qilgan holda, bir ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini yangidan yaratilgan mahsulotning tannarxiga to'liq o'tkazadi. Mehnat buyumlarining pulda ifodalangan yig'indisi aylanma ishlab chiqarish mablag'lari deb ataladi.

Tovar-moddiy zaxiralari korxonaning ishlab chiqarish zaxiralari va tugallanmagan ishlab chiqarish sohasidagi aylanma mablag'laridan tashkil topadi. Ishlab chiqarish sohasidagi aylanma mablag'lari quyi-dagilarga bo'linadi: ishlab chiqarish zaxiralari – o'stirilayotgan va boquvdagi chorva mollari, urug'lik va ko'chatlar, ehtiyot qismlar va ta'mirlash materiallari, neft mahsulotlari, qattiq yoqilg'i, mineral o'g'itlar, zaharli ximikatlar, hunarmandchilik va yordamchi ishlab chiqarishdagi qayta ishlanadigan vositalar, idish va idish materiallari, boshqa materiallar, ta'mirlashga va boshqa asosiy faoliyat ehtiyoji uchun ishlatiladigan qurilish materiallari, tugallanmagan ishlab chiqarish– kelgusi yillar hosili uchun qilingan xarajatlar, chorvachilikdagi ishlab chiqarish xarajatlari, hunarmandchilik va yordamchi ishlab chiqarishdagi xarajatlar, ustaxonalarning tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari, kelgusi davr sarflari.

Zaxiralar, kapital qo'yilmalar va ta'mirlash xarajatlari (qurilma va materiallar) tugallanmagan kapital qurilish, kapital tuzatish xarajatlari kapital qo'yilmalar va kapital ta'mirlashdagi aylanma mablag'lar qatoriga kiradi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotning tovar qismi (ya'ni sotishga mo'ljallangan qismi), pul mablag'lari debitorlar bilan hisoblashuvdagi va muomala jarayoniga xizmat qiluvchi mablag'lar muomala sohasidagi mablag'larni tashkil etadi.

Sotgan mahsulotlari uchun korxonalar pul oladilar va bu pullardan ishlab chiqarish vositalari (materiallar, urug'lik, neft mahsulotlari) sotib olish, ish haqi berish, davlat budjeti bilan hisoblashish va boshqa maqsadlar uchun foydalanadilar. Korxonaning pul mablag'lari bankning hisob-kitob schoti va maxsus schotlarida yoki kassada saqlanadi. Korxonada mahsulot sotishdan va xizmat ko'rsatishdan tushgan pullardan tashqari ishlab chiqarishni kengaytirishni budjetdan moliya-lashtirish yoki mavsumiy sarflarni qoplash uchun olingan kredit shaklidagi pul mablag'lari ham bo'ladi.

Sotilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun pul mablag'lari kelib tushishi amalda mahsulot sotilgan yoki xizmat bajarilgan vaqtdan kechikib sodir bo'ladi. Sotilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan

xizmat uchun mazkur korxonaga qarzdor bo'lgan korxonalar yoki ayrim shaxslar *debitorlar*, qarzning o'zi esa (hisob-lashuvdagi mablag'lar) *debitor qarz deb* ataladi.

Shunday qilib, korxonaning muomala sohasidagi mablag'lari amaliyotda tayyor mahsulotlar (tovar) ko'rinishida omborlarda, pul mablag'lari kassada yoki hisoblashuvda (debitor qarz) bo'lishi mumkin.

Noishlab chiqarishdagi mablag'larga iste'mol sohasidagi mablag'lar kiradi. Ular ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi. Lekin ehtiyojlarni qondirib, ularning ishlab chiqarishi faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

3.3. Aktivlarning vujudga kelish manbalari va maqsadli tayinlanishi bo'yicha turkumlanishi

Xo'jalik mablag'larining mavjudligi va joylashuvi xo'jalikning iqtisodini to'liq tavsiflay olmaydi. Buning uchun manbalarning tegishligini bilish zarur.

Xo'jalik mablag'lari tashkil topish manbalari va tayinlanishiga ko'ra korxonaning *o'z mablag'lari manbalari va majburiyatlari* yoki qarzga olingan mablag'lar manbalariga bo'linadi (3.3-rasm).

Korxonaning o'z mablag'lari manbalari *xususiy kapital, maqsadli tushumlar* hamda *kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralardan* iborat.

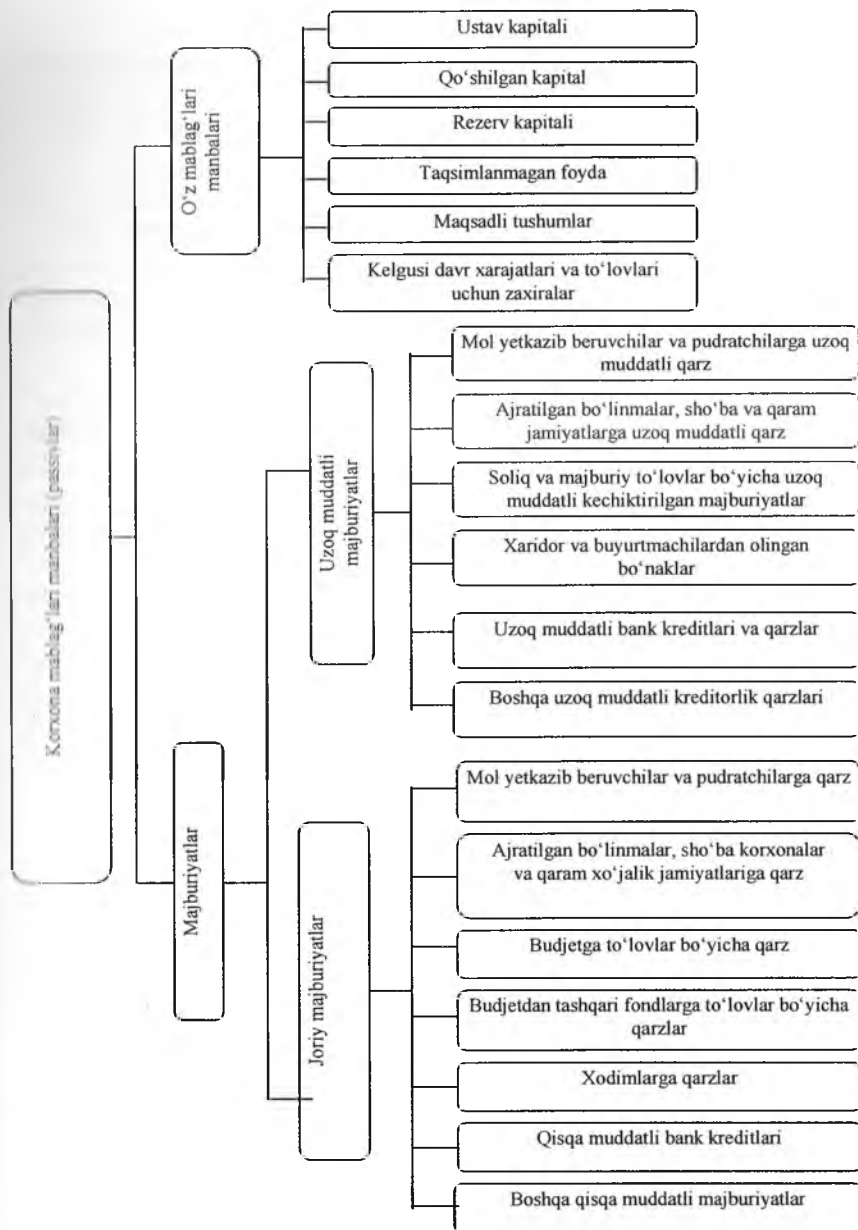
«Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunga muvofiq korxonaning xususiy kapitali: ustav kapitali, qo'shilgan kapital, zaxira kapitali va taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Ustav kapitali ta'sis hujjatlarida belgilangan hissalarining (pul ifodasidagi) yig'indisidir. Ustav kapitaliga hissa shaklida qo'shiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ta'sisshilar kelishuviga yoki yuridik shaxs ijrochi organining qaroriga ko'ra baholanadi va hisobga olinadi.

Qo'shilgan kapital aksiyalarni nominal qiymatidan baland narx-larda dastlabki sotishdan olinadigan emissiya daromadini aks ettiradi.

Zaxira kapitali mol-mulkni qayta baholash chog'ida hosil bo'ladigan inflatsiya zaxiralarini, shuningdek, tekinga olingan mol-mulk qiymatini aks ettiradi.

Taqsimlanmagan foyda foydaning jamg'arilayotganini ifodalaydi va mulkdorlarning qaroriga binoan ustav kapitaliga qo'shilishi mumkin.

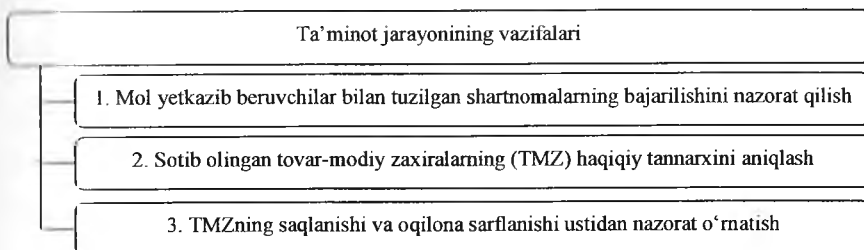
3.3-rasm. Korxonada mablag' lari manbalari (passivlari)ning turkumlanishi

P^1 – korxonada faoliyatini boshlagan vaqtdagi pul ifodasidagi boshlang'ich kapital summasi

$\begin{matrix} \swarrow \\ Mv \\ \leftarrow \\ Mp \\ \searrow \\ Ik \end{matrix}$ – Ishlab chiqarish jarayonini yo'lga qo'yish uchun tovar: mehnat vositalari (Mv), mehnat predmetlari (Mp) va korxonada xodimlariga ish haqi shaklida beriladigan ish kuchining qiymati (Ik);

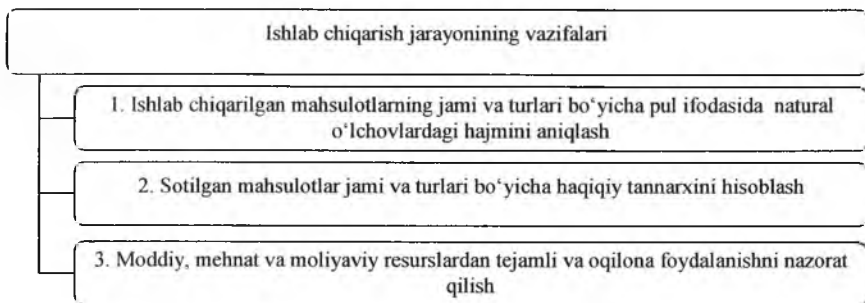
Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati uni ishlab chiqarish zaxiralari bilan ta'minlashdan boshlanadi. Ishlab chiqarish vositalarini sotib olish va tayyorlash jarayoni *ta'minot jarayoni* deb ataladi. Ta'minot jarayonida pul mablag'lari ishlab chiqarish zaxiralari va asosiy vositalar ko'rinishiga o'tadi. Bu bosqichda korxonada mol yetkazib beruvchilardan, boshqa korxonada va tashkilotlardan ishlab chiqarish zaxiralari (mineral o'g'it, urug'lik, yoqilg'i va moylash materiallari va h.k..) va asosiy vositalar (mashinalar, qurilmalar va h.k..) sotib oladilar va shu bilan birga ishlab chiqarish jarayonining to'xtovsizligi ta'minlanadi. Ta'minot jarayonining vazifalari quyidagicha (3.4-rasm):

3.4-rasm. Ta'minot jarayonining vazifalari

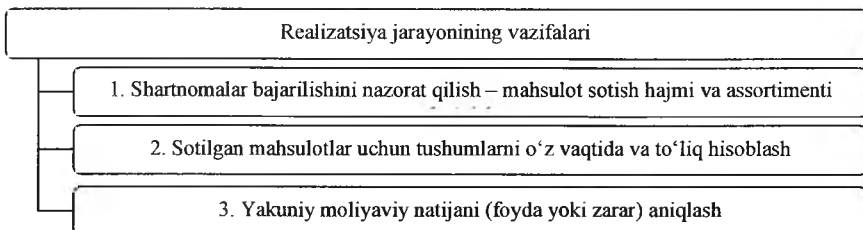
Ishlab chiqarish jarayonida (... I-ch ...) ishlab chiqarish vositalari ishchi kuchi bilan birikib, uning ta'siri ostida ishlab chiqarish vositalarining ayrim elementlari o'z shaklini o'zgartiradi va boshqacha xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu mahsulotlar tayinlanishiga ko'ra shaxsiy iste'mol va ishlab chiqarish iste'moli uchun ishlatilishi yoki sotilishi mumkin. Ishlab chiqarish jarayoni quyidagi vazifalarni hal etishi lozim(3.5-rasm):

Realizatsiya jarayoni ($T^1 \text{----} P^1$) xo'jalik mablag'larining doiraviy aylanishini yakunlar ekan, korxonada o'z tayyor mahsulotini xaridorlarga va boshqa korxonalarga sotadi va natijada ulardan pul kelib tushadi.

3.5-rasm. Ishlab chiqarish jarayonining vazifalari

Shunday qilib, bu jarayonda tayyor mahsulot pul shakliga o'tadi. Ko'p hollarda sotilgan mahsulot uchun pul kelib tushishi mahsulot sotilgan vaqtdan kechikadi. Realizatsiya jarayoni oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi (3.6-rasm):

3.6-rasm. Realizatsiya jarayonining vazifalari

Bunday hollarda mahsulot vaqtincha muomaladagi mablag'lar, ya'ni debitor qarz shakliga o'tadi.

Shunday qilib, xo'jalik faoliyati jarayonida korxonada mablag'lari doiraviy aylanishining uchta bosqichini ketma-ket o'tar ekan. Ularning ayrimlari ta'minot jarayonida bo'lganida, ayrimlari ishlab chiqarish jarayonida bo'ladi, shuningdek, bir qismi realizatsiya jarayonida bo'ladi va natijada biridan ikkinchisiga o'tib turadi (*xo'jalik jarayonlarini hisobga olish metodologiyasi 11-bobda batafsil bayon qilingan*).

Shuni ham ta'kidlash zarurki, doiraviy aylanishda xo'jalik mablag'larining shakllari va tushlari ham o'zgarib turadi. Masalan, ta'minot jarayonidagi xomashyo va materiallar ishlab chiqarish jarayonidan so'ng boshqa shakl va tusga, ya'ni tayyor mahsulotga aylanadi. O'z navbatida tayyor mahsulot sotilgandan so'ng esa pul shakliga o'tadi.

Doiraviy aylanish jarayonida xo'jalik mablag'larining manbalarida ham o'zgarish sodir bo'ladi. Mablag'lar chetdan jalb qilinganda, foyda aks ettirilganda, foyda taqsimlanganda, ssudalar bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilganda va boshqa hollarda mablag'lar manbalarida o'zgarish sodir bo'ladi.

Demak, xo'jalik mablag'lari va ularning manbalari doimo harakatda bo'lib, o'zgarib turar ekan. Xo'jalik mablag'lari va ular manbalarining tarkibi hamda tuzilishida sodir bo'lib, tegishli hujjatlar bilan tasdiqlangan ayrim o'zgarishlar **xo'jalik muomalasi** deb ataladi. Masalan, ishlab chiqarishga moddiy boyliklarni sarflash, olingan mahsu-lotlarni kirim qilish va boshqa shunga o'xshash ayrim muomalalar.

Xo'jalik mablag'lari va ularning tashkil topish manbalarida o'zgarish sodir qiluvchi barcha xo'jalik muomalalari tegishli hujjatlar bilan namoyilashiriladi va buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Xo'jalik mablag'lari, ularning tashkil topish manbalarining tarkibi va funksional rolini, ularning doiraviy aylanish jarayonlaridagi harakatini ko'rib chiqib, buxgalteriya hisobi predmetiga umumiy ta'rif berish mumkin.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning pulda baholanadigan xo'jalik mablag'lari, ularning tashkil topish manbalari hamda xo'jalik faoliyati jarayonida sodir bo'ladigan mablag'lar doiraviy aylanishi va manbalar o'zgarishi buxgalteriya hisobining predmetini tashkil etadi.

3.5. Buxgalteriya hisobi metodining ta'rifi, tarkibi, predmeti va metodining o'zaro bog'liqligi

Har qanday fanning predmeti va obyektlarining mohiyatini bilishga mazkur fan metodining mazmunini bilish orqali erishiladi.

Oldingi paragraf(3.1)da ta'riflanganidek, buxgalteriya hisobining predmeti deganda, mablag'lar, manbalar va xo'jalik jarayonlari hamda faoliyat natijalari tushunilsa, uning metodi predmetni qanday usullar va amallar yordamida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Demak, **buxgalteriya hisobining metodi** deb mazkur fan predmetini o'rganish uchun qo'llaniladigan usul (element)larning ilmiy asoslangan tizimiga aytiladi.

Iqtisodiy fanlar qatorida buxgalteriya hisobining metodi faqat uning o'ziga xos usullardan iborat bo'lib, ular fan predmetining mohiyati va uning oldiga qo'yilgan vazifalar hamda talablardan kelib chiqadi.

Buxgalteriya hisobi metodini tashkil etuvchi asosiy usullar (elementlar) quyidagilardan iborat: *hujjatlashtirish va inventarizatsiya; baholash va kalkulyatsiya(mahsulotlar, bajarilgan ish va xizmatlar tannarxini aniqlash); schotlar tizimi va ikki yoqlama yozuv; balans va hisobot.*

Buxgalteriya hisobi sodir bo'layotgan xo'jalik muomalalarini hujjatlarda uzluksiz va yoppasiga aks ettirishdan boshlanadi. Hujjatlashtirish – bu sodir bo'lgan muomalani dastlabki ro'yxatga olish usulidir. Hujjatlarda xo'jalik muomalalarining mazmuni, ularning miqdori va sifati to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettiriladi. Hujjatlarda aks ettirilgan xo'jalik muomalalarining to'g'riligi mas'ul shaxslar imzolari bilan tasdiqlanib, ularning dalillovchi kuchi ta'minlanadi.

Hujjatlashtirish – buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining aniqligi va ishonchliligini ta'minlay turib, mulklarning saqlanishini qat'iy nazorat qilish, tejamkorlikka rioya qilish va xo'jalik faoliyati jarayonida mablag'lardan maqsadli foydalanishning muhim shartidir. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari mavjud mablag'lar bilan bir xil bo'lmog'i kerak. Bunday bir xillikni ta'minlash uchun vaqti-vaqti bilan inventarizatsiya o'tkazib turish kerak.

Inventarizatsiya – bu sanash, tortish, o'lchash va boshqa yo'llar bilan korxonada mol-mulkini ro'yxat qilish, olingan ma'lumotlarni bux-galteriya ma'lumotlari bilan solishtirish, aniqlangan kamomad, ortiqcha chiqish, nobudgarchilik va hokozolar tarzidagi farqlarni hujjatlar asosida rasmiylashtirish, bu farqlarning sabablarini va aybdorlarini aniqlashdan iborat.

Buxgalteriya hisobida korxonada mablag'larini aks ettirish uchun hujjatlarda qayd qilingan xo'jalik muomalalarining natura va mehnat o'lchovi ko'rsatkichlarini pul ifodasida baholash kerak. *Baholash* – bu hujjatlarda ko'rsatilgan xo'jalik muomalalarini pulda ifodalash usulidir. U har xil narsalardan tarkib topgan xo'jalik mablag'larini yagona pul ifodasida ko'rsatish imkonini beradi. Korxonalar mablag'larini baholashda ularning haqiqiy ishlab chiqarish yoki sotib olish tannarxi asos bo'ladi. Hujjatlarda aks ettirilgan va pulda baholangan barcha xo'jalik muomalalari

buxgalteriya hisobi schotlariga yoziladi. **Buxgalteriya hisobi schotlari** – bu korxonada mablag‘lari, ularning tashkil topish manbalari va xo‘jalik jarayonlarini guruhlash, joriy tartibda aks ettirish va nazorat qilish usulidir.

Xo‘jalik mablag‘lari. Ularning tashkil topish manbalari va xo‘jalik jarayonlarining har bir guruhi bo‘yicha yig‘ma ma‘lumotlar olish uchun iqtisodiy mazmuniga ko‘ra bir xil bo‘lgan xo‘jalik muomalalarini guruhlashda schotlardan foydalaniladi.

Xo‘jalik muomalasini buxgalteriya schotlarida aks ettirish **ikki yoqlama yozuv** usuli yordamida amalga oshiriladi. Bu usul xo‘jalik muomalalarining ikki taraflamalik xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, moddiy boyliklar sotib olish bilan bog‘liq bo‘lgan xo‘jalik muomalasi bir tomondan moddiy boyliklar zaxirasini ko‘paytirsam, ikkinchi tomondan pul mablag‘larining kamayishiga olib keladi. Xaridorda bu muomala aks ettirilganda sotib olingan materiallarning kirimi va mol yetkazib beruvchiga to‘langan pul mablag‘larining chiqimi bo‘yicha ko‘rsatkichlar o‘zaro bog‘lanadi. Mol yetkazib beruvchi bu muomalani aks ettirganda, xaridordan kelgan pulning ko‘payishi va unga sotilgan materialning kamayishini o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rsatadi.

Materiallarni tayyorlash, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq xarajatlar buxgalteriya hisobining alohida schotlarida joriy tartibda guruhlanadi. Tayyorlangan materiallar, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatning tannaxsini aniqlash buxgalteriya hisobida **kalkulatsiya** deyiladi. Kalkulatsiyaning rejadagi, normativ, kutilayotgan (provizor) va hisobot kabi turlari mavjud. Hisobot kalkulatsiyalari buxgalteriya hisobi schotlaridagi yozuvlar asosida tuziladi. Kalkulatsiyalash qoidalarini yuqori organlar belgilaydi va ular barcha korxonalar uchun majburiydir.

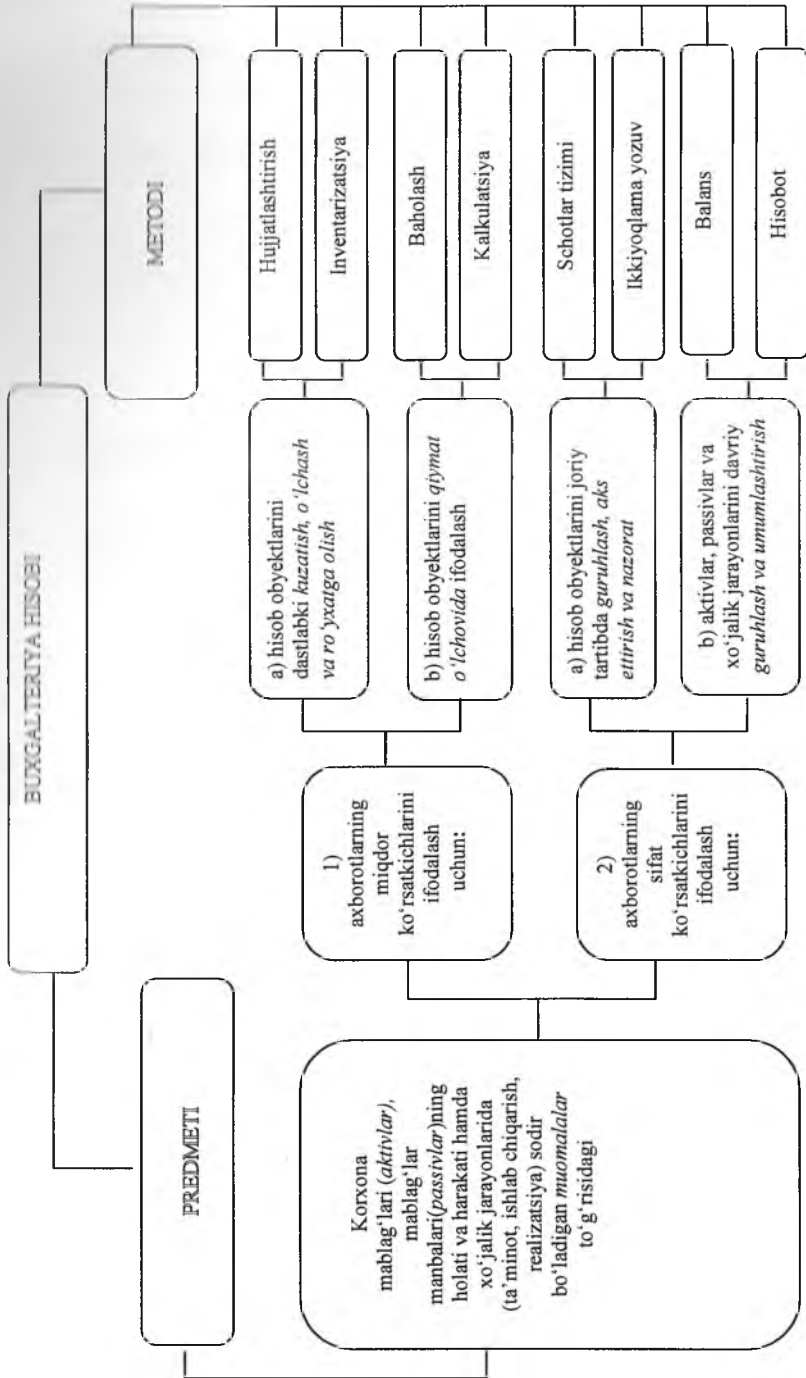
Buxgalteriya hisobi schotlarida aks ettirilgan korxonada mablag‘lari, mablag‘lar manbalari, xo‘jalik jarayonlari va ularning natijalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar vaqti-vaqti bilan **balans** tarzida umumlashtirilishi zarur. Balansda xo‘jalik mablag‘lari to‘g‘risida ma‘lumotlar aks ettirilib, unda xo‘jalikda qanday mablag‘lar mavjudligi va ular qaysi manbalar hisobidan tashkil topganligi hamda maqsadli tayinlanishi ko‘rsatiladi. Balans mavjud mablag‘lar bilan ularning tashkil topish manbalarini taqqoslab, xo‘jalik ahvolini o‘rganish imkonini beradi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyati haqida xulosa chiqarish uchun xo'jalik mablag'lari, ularning tarkibi va tashkil topish manbalarini ko'rsatuvchi ma'lumotlarga ega bo'lgan balansdan tashqari, korxonadagi ayrim bo'limlar xo'jalik faoliyatining umumiy ko'rsatkichlari, xo'jalik faoliyatining maxsus tomonlarini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar ham zarur bo'ladi. Bunday ko'rsatkichlarga ega bo'lish buxgalteriya hisobi metodining muhim usullaridan bo'lgan *hisobot* yordamida erishiladi. Ma'lum davr uchun xo'jalik faoliyatini aks ettiruvchi umumlashtirilgan va o'zaro aloqadorlikni ta'minlaydigan ko'rsatkichlarni aks ettiruvchi shakllar yig'indisi **hisobot** deyiladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan buxgalteriya hisobi metodini tashkil etuvchi usullar (elementlar) ning har biri ma'lum darajada mustaqil bo'lishi bilan birga, boshqalarining amal qilishlari uchun birlamchi muhim shart-sharoit ham hisoblanadi. Bu esa fanning predmeti hisoblangan: mablag'lar, manbalar va xo'jalik jarayonlari hamda unda sodir bo'ladigan xo'jalik muomalalari o'rtasida sabab-oqibatli dialektik bog'liqlik mavjudligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga ularni buxgalteriya hisobi tizimida to'liq, uzluksiz va obyektiv aks ettirishga erishiladi.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobi predmeti va metodi o'rtasida ham sabab-oqibatli dialektik bog'liqlik mavjud (3.7-rasm).

3.7-rasm. Buxgalteriya hisobi predmeti va metodining o'zaro bog'liqligi

Nazorat savollari

1. Buxgalteriya hisobi predmetini ta'riflang.
2. Korxonada mulklari tarkibi va funksional roli bo'yicha qanday guruhlarga turkumlanadi?
3. Uzoq muddatli aktivlar deganda nimani tushunasiz?
4. Joriy aktivlarga nimalar kiradi?
5. O'z mablag'larining manbalari nimalardan iborat?
6. Korxonada majburiyatlari deganda nimani tushunasiz?
7. Ustav kapitali qanday shakllantiriladi?
8. Qo'shilgan kapital nimaning hisobiga tashkil etiladi?
9. Rezerv kapitali nima va u qanday yaratiladi?
10. Korxonada mablag'larining vujudga kelish manbalari qanday guruhlarga bo'linadi?
11. Majburiyatlar qanday guruhlarga bo'linadi?
12. Uzoq muddatli majburiyatlar deganda nimani tushunasiz?
13. Qisqa muddatli majburiyatlar deganda nimani tushunasiz?
14. Kreditorlik qarzlarini ta'riflang.
15. Buxgalteriya hisobining muhim obyektlariga nimalar kiradi?
16. Buxgalteriya hisobi metodining mohiyati va uning tarkibi qanday usullardan iborat?
17. Buxgalteriya hisobi predmeti va metodi o'rtasida qanday o'zaro bog'liqlik mavjud?

Nazorat testlari

- 1. Buxgalteriya hisobi fanining predmeti deb nimaga aytiladi?**
  - A) balansni o'rganishga aytiladi;
  - B) passiv schotlarni harakatini o'rganishga aytiladi;
  - C) aktiv schotlarni o'rganishga aytiladi;
  - D) xo'jalik mablag'lari va ularning tashkil topish manbalarining holati va harakatini o'rganishga aytiladi;
  - E) hujjatlarni rasmiylashtirish va harakatini o'rganishga aytiladi.
- 2. Buxgalteriya hisobi metodining konkret elementi nechta?**
  - A) 4 ta;
  - B) 6 ta;
  - C) 8 ta;
  - D) 7 ta;
  - E) 9 ta.

3. Buxgalteriya hisobining predmeti – bu

A) korxonada aktivlari va ularning ijtimoiy mahsulot shakllanishidagi o'limi;

B) xo'jalik muomalalari;

C) aktivlar, xususiy kapital va majburiyatlar, xo'jalik jarayonlari;

D) xususiy kapital va korxonada majburiyatlari;

E) faqat xo'jalik jarayonlari.

4. Buxgalteriya hisobi metodining elementlarini ko'rsating

A) balans, ikkiyoqlama yozuv, hisobot;

B) balans, schotlar, inventarizatsiya, hujjatlashtirish;

C) balans, schotlar va ikkiyoqlama yozuv, baholash va kalkulyatsiya, hisobot;

D) hujjatlashtirish va inventarizatsiya, schotlar va ikkiyoqlama yozuv, baholash va kalkulyatsiya, balans va hisobot;

E) balans, schotlar, inventarizatsiya va hujjatlashtirish.

5. Buxgalteriya hisobi obyektlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A) xo'jalik mablag'lari, mablag'lar manbalari;

B) xo'jalik mablag'lari, mablag'lar manbalari, xo'jalik muomalalari;

C) mablag'lar manbalari, xo'jalik muomalalari;

D) mablag'lar manbalari, xo'jalik muomalalari, daromadlar;

E) xususiy kapital, daromadlar, xarajatlar.

6. Qaysi qatorda buxgalteriya hisobining asosiy funksiyalari to'g'ri berilgan?

A) axborot, nazorat, uzviy aloqa, tahlil;

B) axborot, nazorat, mulkning saqlanishini ta'minlash, uzviy aloqa, tahliliy;

C) axborot, nazorat, mulkning saqlanishini ta'minlash, uzviy aloqa;

D) nazorat, mulkning saqlanishini ta'minlash, uzviy aloqa;

E) boshqaruv, nazorat, rejalashtirish, tahlil.

7. Mulkning saqlanishini ta'minlash funksiyasi buxgalteriya hisobining qaysi usuli asosida amalga oshiriladi?

A) inventarizatsiya;

B) baholash;

C) kalkulyatsiya;

D) ikkiyoqlama yozuv;

E) schotlar tizimi.

4

Bob

Boshlang'ich balans va yakuniy balans har qanday hisobchilikning alfa va omegasini tashkil etadi.
I.F.Sher

BUXGALTERIYA BALANSI

Ushbu bobni o'rganish natijasida Siz:

- buxgalteriya balansining mohiyati va tuzilishi;
- buxgalteriya balansining turkumlanishi *to'g'risida bilimlarga;*
- xo'jalik operatsiyalari ta'sirida balansda ro'y beradigan o'zgarishlarni aks ettirish *ko'nikmalariga ega bo'lasiz.*

4-bob. BUXGALTERIYA BALANSI

4.1. Buxgalteriya balansining mohiyati va tuzilishi

Korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyatini baholash va ularga rahbarlik qilish hamda boshqarish uchun korxonaga qanday mablag'larga ega, ularning tarkibi, joylanishi va ishlatilish darajasi, shuningdek, ushbu mablag'lar manbalari to'g'risida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish zarur. Buning uchun buxgalteriya balansi tuziladi. «Balans» so'zi lotincha bo'lib, uning aynan tarjimai «bis»- ikki karra va «lans» tarozi pallasini, ya'ni tarozi ikkita pallasining tengligi degan ma'noni, muvozanat tenglik ramzini bildiradi. Tarozi muvozanat ramzi sifatida buxgalterlarning Xalqaro qorbida ham aks ettirilgan (41-betga qarang).

Buxgalteriya hisobida «balans» tushunchasi ikkita ahamiyat kasb etadi:

1. Jamlangan summalar tengligi, ya'ni schotlarning debeti bo'yicha summalar jami va krediti bo'yicha summalar jamining tengligi, har bir sintetik schot ma'lumotlarining (boshlang'ich qoldig'i, debet va kredit oborotlari, oxirgi qoldig'i) mazkur sintetik schotga tegishli analitik schotlar ma'lumotlariga tengligi, balans aktividagi moddalar summalari jami va passividagi moddalar summalari jamining tengligini ifodalaydi;

2. Moliyaviy hisobotning asosiy shakli bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum sanadagi mulkiy va moliyaviy ahvolini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimini ifodalaydi.

Buxgalteriya hisobining metodini tashkil etuvchi boshqa usullar (elementlar) orasida bunday ikki tomonlama ahamiyat faqat buxgalteriya balansiga xosdir.

Bunday ikki tomonlamalikda nafaqat qarama-qarshiliklar birligi qonunining mohiyati, balki korxonaga moliyaviy ahvolini baholash uchun mos ham mujassamlashgan. Alohida balans moddalarining tarkibida aks ettiriladigan hisob obyektlarining iqtisodiy mohiyatini tushunishni osonlashtirish maqsadida balansda guruhlangan holda aks ettiriladi.

Axborotdan foydalanuvchilar, xususan, potensial investorlar va kreditorlar balansdagi alohida guruhlar va guruhchalarning mazmunini, ular o'rtasidagi munosabatlarni, o'zaro bog'liqlikni o'rganadilar.

MUNDARIJA

Kirish	3
1-bob. XO'JALIK HISOBINING MOHIYATI VA BOSHQARUV TIZIMIDAGI AHAMIYATI	
1.1. Xo'jalik hisobining mohiyati va funksiyalari.....	7
1.2. Xo'jalik hisobida qo'llaniladigan o'lchovlar	9
1.3. Xo'jalik hisobining turlari va ularning tavsifi.....	11
1.4. Xo'jalik hisobi turlarining qiyosiy tavsifi.....	14
2-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING UMUMIY TAVSIFI	
2.1. Buxgalteriya hisobining mohiyati, turlari va boshqa fanlar bilan aloqadorligi	23
2.2. Buxgalteriya hisobining maqsadi, vazifalari va funksiyalari..	30
2.3. Buxgalteriya hisobini yuritishga qo'yiladigan asosiy talablar.	38
2.4. Buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillari.....	41
2.5. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar.....	43
3-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING PREDMETI, OBYEKT LARI VA METODI	
3.1. Buxgalteriya hisobi predmeti va obyektlarining ta'rifi.....	51
3.2. Mablag'larning tarkibi va ishlab chiqarish jarayonidagi funksional roli bo'yicha turkumlanishi.....	52
3.3. Aktivlarning vujudga kelish manbalari va maqsadli tayinlanishi bo'yicha turkumlanishi.....	56
3.4. Xo'jalik jarayonlari va xo'jalik muomalalarining tavsifi.....	58
3.5. Buxgalteriya hisobi metodining ta'rifi, tarkibi, predmeti va metodining o'zaro bog'liqligi.....	61
4-bob. BUXGALTERIYA BALANSI	
4.1. Buxgalteriya balansining mohiyati va tuzilishi.....	69
4.2. Buxgalteriya balanslarining turkumlanishi.....	74
4.3. Xo'jalik muomalalari ta'sirida balansda ro'y beradigan o'zgarishlar va ularning tavsifi.....	84
4.4. Buxgalteriya balansini korxonalarining moliyaviy ahvolini o'rganish uchun axborot manbai ekanligi.....	89

5-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING SCHOTLARI VA IKKIYOQLAMA YOZUV

5.1. Schotlarning mazmuni va tuzilishi.....	97
5.2. Aktiv va passiv schotlar.....	98
5.3. Sintetik va analitik schotlar, ularning o‘zaro bog‘liqligi.....	100
5.4. Joriy buxgalteriya hisobi ma‘lumotlarini umumlashtirish ...	104
5.4.1. Sintetik schotlar bo‘yicha oborot vedomosti.....	104
5.4.2. Analitik schotlar bo‘yicha oborot vedomosti.....	110
5.4.3. Analitik schotlar bo‘yicha saldo vedomosti.....	112
5.5. Ikkiyoqlama yozuvning mohiyati va ahamiyati.....	113
5.6. Schotlar korrespondensiyasi.....	116
5.7. Buxgalteriya yozuvi (provodkasi).....	117
5.8. Schotlar, ikkiyoqlama yozuv va balansning o‘zaro bog‘liq- ligi.....	127

6-bob. BUXGALTERIYA HISOBI SCHOTLARINING TURKUMLANISHI VA SCHOTLAR REJASI

6.1. Schotlarni turkumlashning ta‘rifi.....	142
6.2. Schotlarni balansga munosabati va hisob obyektlarini qamrab olish darajasiga ko‘ra turkumlash.....	144
6.3. Schotlarni hisob obyektining iqtisodiy mazmuniga ko‘ra turkumlash.....	149
6.4. Schotlarni tayinlanishi va tuzilishi bo‘yicha turkumlash.....	155
6.5. Schotlar rejasining ta‘rifi.....	163
6.6. Schotlar rejasi bo‘limlarining mazmuni.....	165
6.7. Schotlarning korrespondensiyalanishi.....	172

7-bob. XO‘JALIK OPERATSIYALARINI HUJJATLASHTIRISH

7.1. Dastlabki kuzatish, hujjatlashtirish va hujjatlarning turkum- lanishi.....	182
7.2. Hujjatlarning rekvizitlari, shakllari, ularni unifikatsiyalash va standartlash.....	192
7.3. Hujjatlarni rasmiylashtirish, tekshirish va ularga ishlov berish.....	195
7.4. Hujjatlar aylanishi, arxivi va saqlanishini tashkil etish.....	200

8-bob. AKTIVLAR VA MAJBURIYATLARNI INVENTARIZATSIYA QILISH

8.1. Inventarizatsiyaning mohiyati, ahamiyati va me'yoriy-huquqiy asoslari	210
8.2. Inventarizatsiyani o'tkazishga qo'yiladigan talablar	214
8.3. Inventarizatsiyaning turlari.....	215
8.4. Inventarizatsiyani o'tkazish bosqichlari va inventarizatsiya komissiyasining faoliyatini tashkil etish.....	217
8.5. Inventarizatsiya o'tkazish jarayoni.....	220
8.6. Inventarizatsiya natijalarini rasmiylashtirish.....	224

9-bob. BUXGALTERIYA HISOBIDA AKTIVLAR VA MAJBURIYATLARNI BAHOLASH

9.1. Baholashning mohiyati, ahamiyati va prinsiplari	234
9.2. Materiallarni kiringa olish vaqtida baholash.....	238
9.3. Materiallarni hisobdan chiqarish vaqtida baholash	239
9.4. Asosiy vositalarni va nomoddiy aktivlarni baholash.....	241
9.5. Tayyor mahsulotlarni baholash.....	243
9.6. Savdo korxonalarida tovarlarni baholashning xususiyatlari...	244

10-bob. MAHSULOT (ISH, XIZMAT)LAR TANNARXINI KALKULATSIYALASH

10.1. Kalkulatsiyalashning mohiyati va ahamiyati.....	248
10.2. Xarajatlarning turkumlanishi.....	250
10.3. Kalkulatsiyaning turlari.....	253
10.4. Xarajatlar hisobi va kalkulatsiyalash obyektlari.....	255
10.5. Kalkulatsiya birligi va kalkulatsiyalash bosqichlari	255
10.6. Xarajatlar hisobi va tannarxni kalkulatsiyalash metodlari.....	257

11-bob. ASOSIY XO'JALIK JARAYONLARINI HISOBGA OLISH METODOLOGIYASI

11.1. Asosiy xo'jalik jarayonlarining mazmuni va ta'minot jarayonini hisobga olish.....	268
11.2. Ishlab chiqarish jarayonini hisobga olish.....	276
11.3. Realizatsiya jarayonini va moliyaviy natijalar shakllanishini hisobga olish.....	288

12-bob. BUXGALTERIYA HISOBINING REGISTRRLARI VA SHAKLLARI

12.1. Hisob registrarlari, ularning ahamiyati va turlari.....	310
12.2. Hisob registrlaridagi xato-yozuvlarni aniqlash va tuzatish usullari.....	316
12.3. Buxgalteriya hisobining shakli to'g'risida tushuncha.....	319
12.4. Buxgalteriya hisobining memorial-order shakli.....	320
12.5. Buxgalteriya hisobining Bosh-jurnal shakli.....	324
12.6. Buxgalteriya hisobining jurnal-order shakli.....	325
12.7. Buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan shakli.....	330
12.8. Buxgateriya hisobining soddalashtirilgan shakli.....	332

13-bob. BUXGALTERLIK (MOLIYAVIY) HISOBOT

13.1. Hisobotning mohiyati va ahamiyati	342
13.2. Hisobotlarning turlari, tarkibi va unga qo'yiladigan talablar	346
13.3. Umumlashtirilgan (konsolidatsiyalangan) moliyaviy hisobot.....	350
13.4. Moliyaviy hisobotga tushuntirish xati	355
13.5. Moliyaviy hisobotni taqdim etish va uni e'lon qilish	356

14-bob. BUXGALTERIYA HISOBINI NORMATIV- HUQUQIY TARTIBGA SOLISH TIZIMI

14.1. O'zbekistonda buxgalteriya hisobini normativ-huquqiy tartibga solish tizimi va uning elementlar.....	361
14.1.1. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni – buxgalteriya hisobining huquqiy negizi....	364
14.1.2. Buxgalteriya hisobining milliy standartlari.....	385
14.1.3. Korxonaning hisob siyosati.....	387

15-bob. KORXONANING HISOB SIYOSATI

15.1. Hisob siyosatining mohiyati va vazifalari.....	393
15.2. Hisob siyosatini shakllantirish jarayoni.....	394
15.3. Hisob siyosatini shakllantirish tamoyillari.....	395
15.4. Buxgalteriya hisobining uslubiy ta'minoti.....	398
15.5. Buxgalteriya hisobining tashkiliy ta'minoti	404
15.6. Buxgalteriya hisobining texnik ta'minoti	406
15.7. Hisob siyosatini o'zgartirish.....	408

**16-bob. BUXGALTERIYA HISOBI VA HISOBOTINI
TASHKIL ETISH**

16.1. Buxgalteriya hisobining maqsadi, vazifalari va tashkil etishga qo'yiladigan talablar.....	415
16.2. Korxonah rahbarining buxgalteriya hisobini tashkil etishga doir huquqi va majburiyatlari.....	417
16.3. Buxgalteriya hisobini tashkil etishni rejalashtirish tizimi...	418
16.4. Buxgalteriyaning tashkiliy tuzilmalari.....	421
16.5. Hujjatlar aylanishining mazmuni.....	423
16.6. Bosh buxgalter ishini qabul qilish – topshirish tartibi.....	425

**17-bob. BUXGALTERIYA HISOBI RIVOJLANISHINING
TARIXIY JIHATLARI**

17.1. Buxgalteriya hisobining tarixiy taraqqiyoti to'g'risida umumiy ma'lumotlar.....	435
17.2. Italiya maktabining asoschilari.....	437
17.3. Fransiya maktabining vakillari.....	440
17.4. Germaniya maktabi.....	442
17.5. Anglo-amerika maktabi.....	444
17.6. Rossiya maktabi.....	445
17.7. Mustaqillik yillarida hisob ilmining rivojlanishi.....	447

**18-bob. BUXGALTERIYA HISOBINI MOLIVAVIY
HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARIGA
MUVOFIQ ISLOH QILISH**

18.1. Milliy hisoblar tizimi moliyaviy hisobot xalqaro standartlarining negizi.....	451
18.2. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari.....	454
18.3. Hisob siyosatini belgilovchi xalqaro standartlar.....	461
Foydalanilgan adabiyotlar	466
ILOVALAR.....	469